

Э. БЕГМАТОВ, А. МАМАТОВ .

АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ

(Адабий норманинг типлари)

II қисм

ТОШКЕНТ — 1998

Мазкур китобда ҳанузгача тилшунослик фанида етарлича ўрганилмаган тил нормаси тушунчаси, тил тизими (структураси) ва норма, тил тузилиши ва норма, узус ва норма, умумий норма ва хусусий норма, тил нормаларининг типлари, адабий тил ва адабий норма, адабий норманинг типлари каби муаммолар ҳақида фикр юритилади.

Китоб олий ўқув юртлири талабалари, аспирантлар ва шу соҳа бўйича илмий кузатишлар олиб бораётган барча тилшунос мутахассислар учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, 1

Н.Маҳмудов

Филология фанлари доктори, 2

Б.Ўришбоев

Муқаддима ўрнида

Адабий тил, унинг ривожланиш қонуниятларини ўрганиш, адабий тилнинг норматив тизим (системаси) сифатидаги хусусиятларини атрофлича тадқиқ қилиш тилшунослик фани учун муҳим назарий ҳамда амалий аҳамиятга эгадир.

Ўзбек адабий тили асрлар давомнда такомиллашди, сайқал топди, ривожланди ва ниҳоятда бойиди. У ҳозирги давр ижтимоий тараққиётининг, фани ва техникасининг ривожини билан боғлиқ бўлган ҳар қандай мураккаб тушунча ва тасаввурларни тўлиқ ифодалашга қодирдир. Ўзбек адабий тили ўзбек миллатининг ҳайта ишланаган, маълум нормаларга солинган умуммиллий адабий тилидир. Мана шундай ютуқларга қарамасдан, ўзбек адабий нормаларини ҳали янада камол топтириш, унинг кўпгина ўринларига аниқликлар киритиш, уни янада ишлаш, унга сайқал бериш лозим бўлади.

Академик Ш.Ш.Шоабдурахмоновнинг уқтиришича ҳозирги замон ўзбек адабий тили нормаларининг шаклланиши ва мустаҳкамлава бориши узоқ ва ўзига хос тарихга эга. Аymo ўзбек адабий тили нормаларининг шаклланиш жараёни ўтмишда жуда секциялик билан борган. Ўзбек адабий тили нормаларининг бизнинг давримизда

шаклланиш жараёни ўзига хос бўлиб, алоҳида сифатий босқичга эга. Янги даврда *“Ўзбек адабий тили нормаларини белгилаш муаммоси, асосан, ёзувни демократлаштириш, таянч шеваларни, янги ижтимоий-сўбсий ва илмий терминология манбаларини белгилаб олиш билан баравар олиб борилди”*.

Ўзбек адабий тили ривожланишининг ҳозирги босқичи ҳам бу тил нормаларини янада такомиллаштириш ва адабий тил нормаларининг муҳим хусусиятларини тадқиқ этиш билан боғлиқ янги-янги вазифаларни кўндаланг қилиб қўймоқда.

Тил нормаси ҳам ривожланишда ва ўзгаришда бўлувчи ҳодиса. Нормадаги бу хусусият тил ривожининг маълум даврларида тилни нормалаш жараёни билан боғлиқ бўлган янги-янги муаммоларни вужудга келтиради ва тилшунослик фани олдига янги вазифаларни кўндаланг қилиб қўяди.

Тил нормаларини янада такомиллаштириш ва бу билан боғлиқ лисоний муаммоларни кенг тадқиқ қилиш ўзбек тилшунослиги учун ниҳоятда муҳимдир. Бу ўринда проф. А.Ғ.Ғуломовнинг қуйидаги фикрини эслаш ўринлидир: *“Тил нормаларини такомиллаштириш, нутқ маданиятини юксак даражага кўтариш сўзнинг фонетик структурасини, лексик семантик, стилистик хусусиятларини, унинг*

Ш о а б д у р а ҳ м о н о в Ш. Ш. Ўзбек адабий тилининг лексик нормалари. // Нутқ маданиятига оид масалалар, - Тошкент: Фап, 1973, 47-бет.

ясалиши ва ўзгариши, қўшилши-бирикиши қонуниятларини акс эттирувчи адабий нормаларни яна ҳам аниқлаш, мукаммаллаштириши ҳозирги куннинг актуал вазифаларидан биридир. Бу вазифаларнинг бажарилиши нормативликини - қонун-қондаларда стабиллик, турғунлик, изчиллик ҳолатини - кучайтиради”.

Ҳозирда ўзбек адабий тили, унинг норматив тизими бу нормаларни илмий баҳолаш, унинг ривожига онгли араланиши ва уларга кўмаклашиши нуқтан назардан ҳали етарли ўрганилган эмас.

Ўтган йиллар давомида ўзбек адабий тили сатҳларининг нормаларини такомиллаштиришига турли даражада ёндашилганини кўраемиз. Бу даврда тилининг энг кўп эътибор қилинган, нормаланган ҳамда ўрганилган соҳаси ўзбек алифбоси ва имлоси бўлди. Ўзбек имлоси, уни такомиллаштириши масалалари доимо ўзбек тилшунослигининг диққат марказидз бўлиб келди. Лекин ўзбек тили морфологик, синтактик, фонетик соҳаларининг нормалари ҳозирга қадар қониқарли тадқиқ қилинган дейиш қийин. Баъзи ютуқларга қарамасдан, ўзбек адабий тили норматив тизимининг айрим соҳалари ҳозирга қадар деярли ўрганилмади. Бу фикр айниқса ўзбек орфоэпияси, ўзбек тилининг лугавий нормалари, қолаверса умуман бу тил тизимини

* Фуломов А.Ғ. Адабий тил нормалари. “Нутқ маданиятига оид тадқиқотлар”, 55-бет.

норматив нуқтаи назардан баҳолашга, яъни кенг маънода нутқ маданияти соҳасининг текшириш объектига тегишлидир.

Ўзбек адабий тил ва унинг нормаларини назарий жиҳатдан ўрганиш ўзбек нутқи маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларининг, адабий тил нормаларининг умумий ҳолатини, ундаги турғун ва нотурғун, тўғри ва нотўғри ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб нутқ маданияти ҳақида айтиладиган гаплар, бериладиган норматив, амалий тавсиялар ўз вазифасини ўтай олмайди.

Маълумки, нутқ маданияти соҳасининг асосий вазифаси, унинг тадқиқот объекти масаласи тилшунослик фанида анчагина мунозараларга сабаб бўлиб келди ва у давом этмоқда. Бу долзарб масала тилшунослар томонидан ҳозирга қадар турлича тушунилди ва белгиланди. Нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти масаласи, айниқса, кейинги йилларда кўпгина мунозаралар ва тортишувларга сабаб бўлди. Мана шундай турли илмий фикрлар орасида нутқ маданияти соҳасинининг асосий текшириш объекти адабий нормаларини ўрганишдир, дейилган фикр етакчилик қилмоқда. Ушбу фикрлардан баъзиларини келтирайлик: *“Нутқ маданиятининг ўзак масаласи - норма муаммосидир”*.^{*} *“Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил нормалари, асосий вазифаси эса ушбу*

^{*}Вопросы языкознания, 1965, № 4, 126-бет.

*нормалардаги иккиланшиларни бартараф этиши бўлмоғи керак”.***
*“Нутқ маданияти вариант воситаларни нутқда мақсадга мувофиқ равишда танлаш ва қўллай олиш ҳақидаги таълимот бўлиб, унинг асосий предмети нормадир.”***

Нутқ маданияти муаммоларига бағишлаб кейинги вақтда ёзилган бир қатор тадқиқотларда нутқ маданияти соҳасининг асосий вазифаси адабий тил нормаларини тадқиқ қилишдир, деб қатъий хулосага келингани маълум: *“Нутқ маданияти назариясидаги марказий тушунча нормадир”.***

Тил нормаси, адабий норма, адабий норманинг хусусиятлари, типлари, бу тушунчанинг нутқ маданиятига муносабати юзасидан ўзбек тилшунослигида 1980 йиллардан бошлаб баъзи тадқиқотлар олиб борилди. Бу масалага оид дастлабки йирик тадқиқот “Адабий норма ва нутқ маданияти” деб аталди.** Бу ишнинг “Адабий норма” деб номланган бўлими тил нормасининг назарий муаммоларини ўзбек тилшунослигида биринчи бор кенг равишда ўрганишга бағишланди.**** Ишнинг сўз боши қисмида адабий нормани ўрганишнинг нутқ

**Язык и стиль, 1965, 43-бет.

* Вопросы языкознания, 1966, № 5, 10-бет.

** Актуальные проблемы культуры речи, - М.: Наука, 1970, 40-бет.

*** Адабий норма ва нутқ маданияти, - Тошкент: Фан, 1983.

****Уша асар, 8-89-бетлар.

маданияти учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгаллиги таъкидланган.****

Тил нормаси юзасидан олиб борилган илк кузатишлар кейинчалик нутқ маданияти соҳасига, унинг мақсад ва вазифаларига боғлангани ҳолда “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” номли тадқиқотда кенг талқин қилинди. Бу ишда, жумладан, шундай фикрлар мавжуд: *“Нутқ маданияти соҳасининг асосий текшириши объекти адабий тил нормасидир, унинг шаклланиши, ривожланиши, стабиллашуви қонуниятларидир”*.*

Ўзбек адабий тилининг конкрет нормалари юзасидан олиб борилган тадқиқотлар ҳам лисоний нормаларни ўрганиш бу соҳадаги баъзи мунозарали ўринлар ва нуқсонларни бартараф қилишнинг энг тўғри ва нуфузли усули эканини кўрсатди.**

Кейинги йилларда ўзбек нутқи маданиятига оид бир қатор норматив дарслик ва қўлланмалар нашр қилинди. Уларнинг барчасида тил нормасига оид маълумотлар берилган ва адабий нормани ўрганиш, адабий тил нормаси меъёрларига амал қилиш нутқ маданиятини кўтаришнинг асосий омилли эканлиги таъкидланган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бу дарслик ва қўлланмаларнинг деярли ҳаммасида

**** Ўша асар; 6-бет.

* Ўзбек нутқи маданияти очерклари. - Тошкент: Фан, 1988, 64-бет.

**М а т о в А.Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент, 1991, 117-206-бетлар.

кейинги пайтда алоҳида диққат қила бошлаганликларини таъкидлаб ўтиш ўриналидир.

Келтирилганлардан шу нарса маълум бўладики, ўзбек адабий тили ва унинг нормаларини текшириш ўзбек нутқи маданияти соҳасининг асосий вазифа ва бурчидир. Ўзбек адабий тили нормаларини бу тилнинг барча сатҳ(ярус)лари, адабий нутқнинг турли кўриниш ва услублари бўйича чуқур тадқиқ қилиш муҳимдир. Бу ўзбек адабий сўзлашув тилининг маданий-намунавий кўринишларини аниқлашга, ўзбек нутқи маданиятини янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Адабий нормалар белгилаш, ундаги муҳим қонуниятларни очиб ўзбек адабий тили норматив тизимидаги тўғри, намунавий ҳолатларни белгилаш билан бирга, ундаги ноадабий (нонорматив), яъни хатолик ва нуқсонларни ҳам белгилашга, ушбу хатоликларнинг лисоний ҳамда ижтимоий сабабларини очишга кўмаклашиш, шубҳасиздир. Пировордада, ўзбек адабий тили ва унинг норматив хусусиятларини чуқурроқ била бориш ўзбек адабий тилини янада такомиллаштиришга, унинг нормалари ривожига оғли, яъни илмий асосларда аралашинишга имкон яратади. Зотан, келтирилган ишларсиз ўзбек нутқи маданиятини янада такомиллаштириш ва ривож топтириш мумкин бўлмайди. Ўзбек адабий тили қанчалик юксак даражада нормаланган, силлиқланган ва сайқаланган, унинг норматив воситалари ишланган, стабиллашган ҳамда соддалашган бўлса кишиларнинг ўзбек адабий тилини

Ўзлаштириши, ундан фойдаланиши шунчалик осонлашади. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек интқи маданиятининг ёзма ва оғзак шаклларда камол топиши ҳамда кенг ёйилишига хизмат қилади.

Адабий тил нормаларини тадқиқ қилиш ва баҳолаш, бу нормалар ривожига онгли араланиши, ўз навбатида, тилшунос олимлардан тил нормаси, адабий тил ва адабий норма тушунчалари моҳиятини чуқур англашиши, бу соҳага донр назарий билимларини ўзбек адабий тили материалига илмий асосларда ўрншли тадбиқ қилишни талаб қилади.

Адабий норма тушунчаси лисоний (лингвистик) ва нолисоний (экстралингвистик) тушунча, илмий категория сифатида жуда мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. Бунинг устига ҳозирги тилшунослик фаида *адабий тил, адабий норма, тил нормаси* сингарини тушунчалар, бу тушунчаларнинг кўпгина қирралари ҳали етарли аниқланган эмас.

Қуйида биз ҳозирги давр тилшунослигида мавжуд бўлган ютуқлар асосида, ўзбек адабий тили материалларига татбиқан, адабий норма тушунчасининг моҳиятини ечишга, адабий норманинг тилларини белгилаш, уларнинг хусусиятларини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

ТИЛ НОРМАСИ ТУШУНЧАСИ

Тил кишиларнинг бир-бирини тушуниш, нисон фаоллигининг ҳамма доираларида - ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқалар, сиёсат ва маданият, ижтимоий ҳаёт ва кундалик турмушда ҳам ўз алоқаларини йўлга қўйиш имкониятларини туғдирадиган улуғ воситадир. Шу сабабли, ҳар бир сўзловчи ўзгалар билан нутқий алоқа қилиш жараёнида у ишлатаётган тил воситалари ҳамма учун умумий, ўзаро тушунарли бўлиши лозим. Бу эса сўзловчи шахснинг тил воситаларини қай даражада эгаллаганлигига, унинг нутқий малакасига боғлиқдир. Тилнинг барча воситаларини эгалламаган, унда гаплаша олишга етарли кўникма ҳосил қилмаган кишилар олдида нутқий қийинчилик ва нуқсонларнинг бўлиши табиий ҳолдир. Бундай қийинчилик ва нуқсонларни енгиш ва бартараф қилиш адабий тил нормасини эгаллаш ва адабий нутқий малака ҳосил қилиш билан боғлиқдир.

Ҳар бир тил ўзига хос ва бетакрор ҳодисадир. Илмий мавбаларда қайд қилинишича, жаҳонда 3000 дан ортиқ тиллар, лаҳжалар мавжуд. Ҳар бир нисон тили учун хизмат қила олувчи товушларнинг физикавий имкониятларидан, оҳанг (интонация)нинг турли-туман товланишларидан ўзига хос равишда фойдаланилади.

Тиллар фойдаланувчи белгилар тизими ҳар бир тилни бетакрор лисоний ҳодисага айлантиради. Шу сабабли ҳам турли системага мансуб тиллар бир-биридан, шунингдек бир системага мансуб қардош тиллар ҳам ўзаро фарқланади. Масалан, ўзбек адабий тили қардош бўлмаган рус, француз ва ҳинд тилларидан фарқли ва ўзига хосдир. Ўзбек тили қозок, қорақалпоқ, уйгур, қирғиз тиллари бир системага - туркий тиллар системасига мансуб тиллардир. Аммо, шунга қарамасдан, бу тилларнинг фонетик, морфологик, синтактик тузилишида, алифбоси, имлосида анчагина фарқлар бор. Бундай фарқ ҳатто бир миллий тилнинг ўз ичида, доирасида ҳам мавжуд. Масалан, XV аср ўзбек адабий тили ўз грамматик, луғавий ва фонетик хусусиятларига кўра ҳозирги ўзбек адабий тилидан маълум даражада фарқланади. Бундай фарқли томонлар ҳаттоки ҳозирги ўзбек адабий тилининг яқин ўтмишида ҳам бўлган. Чунинчи, 1920-1930 йиллар ўзбек адабий тилида ишлатилган бир қатор сўзлар, сўз формалари ҳозирги тилдагидан қайси бир томонлари билан фарқлашиб туради. Масалан, 20-30 йилларда кенг истеъмол бўлган баъзи сўзлар ҳозирги адабий тилида қўлланмайди: *тегра, тара, тамуғ, учмоҳ, /учмағ, ёзуқ, эмгак, таъсирот I, таширих /анатомия/, модиюл /материалист/, тайёра /самолёт/, муҳандис /инженер/* ва бошқалар. Шунингдек ўша давр ўзбек матбуоти тилида учрайдиған: *-га II-ga!, -ғуни /уечил/, -ғон II-gan!* каби морфологик кўрсаткичлар ҳозирги давр ўзбек матбуоти тилида мавжуд

эмас. Аксинча, ҳозирги ўзбек тилида тез-тез учровчи *вагонсозлик, кемасозлик, метросозлар, электрчи, нурхона /электростанция/, нурчи /электрик/, қозонхона /буғ қозони/, уйсозлик комбинати, радиоалоқа, бартер, фирма, фотосурат, далачилик (-бригадаси), оқиомхонлар, станокчи, кърхона сангари* бир қатор сўзларни 20-йиллар ўзбек тилидан ахтаришнинг натижа бериши қийин.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тили ўз синхроник структураси, имконият ва воситалари, ушбу воситаларнинг ишлатилиши доираси ва даражасига кўра, бир томондан, ўзга, ноқардош ва қардош тиллардан, иккинчи томондан эса ўз ўтмиш ҳолатидан, ҳатто яқин келажакдаги ҳолатидан, шунингдек миллий тили доирасидаги халқ шевалари, лаҳжаларидан маълум томонлари билан фарқланади. Ушбу фарқларни ўрганиш ўзбек адабий тилини илмий тавсиф этиш нуқтаи назаридангина эмас, балки бу адабий тилини эгаллаш, адабий тил маданиятини кўтариш, ўзбек нутқи маданиятини такомиллаштириш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

Ҳўш, юқорида қайд қилинган турли тиллараро ва бир тилнинг ўз ичида мавжуд бўлган умумийлик ва фарқли томонлар, тафовутлар нимадан келиб чиқади? Бундай саволга жавобни ҳар бир тилга мавсуб бўладиган тил оилаларидан, ҳар бир тилнинг лисоний тизимидан, энг муҳими ҳар қайси тил фойдаланадиган тил воситаларининг характеридан ахтариш мумкин.

Ҳар бир тилнинг узоқ, тарихий тараққиёт давомида юзага келган, шаклланган лисоний воситалари, анъаналари, турғун ва яшовчан қоидалари, қонуниятлари бўлади. Булар ўша тилнинг тенденциоз удумига, нутқий йўсинларига, амал қилинувчи ҳамда эъзозланувчи мақомига айланган бўлади. Ўз навбатида бу воситалар, қоидалар ўша тилнинг миллий лисоний бойлигини ташкил қилади. Ҳар қандай тилни билиш, ундан эркин фойдалана олиш учун ўша тилнинг юқорида қайта қилинган лисоний воситаларини, улардан фойдаланиш қонун-қоидаларини ўрганиш, эгаллаш лозим бўлади.

Бирор бир тилдаги мавжуд хусусият, воситаларни етарли асосларсиз инкор қилиш, улардан воз кечиш мумкин бўлмаганидек, миллий тил доирасидаги барча мавжуд имкониятлардан кўр-кўрона фойдаланавериш ҳам мумкин эмас.

Тилдан, ундаги имкониятлардан фойдаланишнинг маълум меъёрлари, мезонлари, тил ўзи табиий равишда таълаган ёки илмий жиҳатдан оғли равишда белгиланган қоидалари мавжуд. Мана шу ҳодисалар тилдан фойдаланишнинг тўғри, мақбул имкониятлари доирасини белгилайди, уни маълум йўсинга, йўлга солиб туради. Ушбу ҳолатлар тилдан фойдаланувчиларнинг нутқий фаолиятини маълум намунали, мақбул йўлга солиб туради.

Демак, ҳар қандай тилда мавжуд ва номавжуд, мақбул ва номақбул, намунали ва намунавий бўлмаган, тўғри ва нуқсонли

имкониятлар мавжуд. Шунга кўра тилдан фойдаланиш унинг мавжуд имкониятлари маълум ўлчовлар асосида ёндошишни талаб қилади. Чунки умуман тил, жумладан унинг ёзма ва оғзаки шакллари, нутқий тиллари, нутқий услублари ўз имконият ва эҳтиёжлари доирасида рўёбга чиқади. Бунда тил ва нутқнинг мана шу кўринишлари ўзининг маълум анъана, одатий тусга кирган муайян талаблар, эҳтиёжлар асосида шаклланган воситалари тизимига таянади. Мана шу ҳодиса тилшунослик фанида тил нормаси ёки лисоний норма тушунчаси ва терминлари билан юритилади.

Ҳар қандай тил нормалидир. Ҳар қандай нутқ, нутқнинг типлари, нутқий услублар, нутқнинг шаклий кўринишлари нормалидир. Умуман миллий тил, унинг ижтимоий-вазифавий (функционал) ва яшаш кўринишлари (адабий тил, шевалар, лаҳжалар, жаргонлар ва бошқа) нормалидир. Улар мана шу нормаларига кўра, бир-биридан фарқлайди ёки муштарак томонларга эга бўлади.

Тилнинг, нутқнинг нормали эканлиги аниқ. Аммо мана шу нормаларни белгилаш, уларнинг тўғрилиги, мақбуллигини аниқлаш, баҳолаш осон иш эмас. Чунки ҳозирга қадар тилларнинг, жумладан ўзбек тилининг нормалари мақсадга мувофиқлиги, ҳар бир нутқий ҳолат, вазият, нутқий услуб талаблари нуқтан назардан қанчалик йўқ ҳамда нуфузли эканлиги етарли равишда ўрганилган эмас. Бу масалани ўрганиш, ўз навбатида, тил нормаси назарияси, лисоний норма

ҳақидаги таълимот билан боғланади. Бундай таълимот мавжуд. Аммо ҳозирги қадар тил нормаси тушунчаси, уни тушуниш, талқин қилиш, конкрет нормани белгилаш ва баҳолашнинг кўнгилга томонлари илмий жиҳатдан мунозарали ёки ноаниқдир. Шу жиҳатдан нормани, жумладан адабий норма ҳақида ҳозирги давр тилшунослигида мавжуд бўлган фикрларни таҳлил қилиш ва маълум хулосалар чиқариш ўзбек тилшунослигининг лисоний норма назариясини ривожлантиришга хизмат қилиши шубҳасиз.

Аввало шуни таъкидлаш ўринлики, тил нормаси тушунчаси, бу ҳодисанинг моҳияти ҳақида тилшунослик фанида турли фикрлар баён қилинган. Бунинг устига тил нормасининг хусусиятлари конкрет тил материаллари асосида жуда кам ўрганилган муаммодир.

Норма термини тилшуносликда кўпинча *икки маънода* тушунилади. биринчидан, тилдаги умум томонидан қабул қилинган ва мустаҳкамланган қўлланмалар норма деб ҳисобланади; иккинчидан норма деб грамматикалар, лугатлар, маълумотномаларда тавсия қилинган, обрўли тан олинган ёзувчи ёки шоирлар асарларидан келтирилган фактлар билан исбот қилинган ва мустаҳкамланган қўлланмалар тушунилади.

Тил нормасининг умум томонидан қабул қилинганни тап олиш бу норманинг тилининг ўзидagi ҳодиса эканлиги, яъни унинг объектив ҳодиса эканлиги тап олинди. Агарда тил системаси бу тилдаги барча,

борлиқ имкониятлар йиғиндисидан иборат бўлса, норма тилнинг воситавий имкониятларининг конкрет нутқдаги амалга ошган ҳолатлари, йиғиндисидан иборатдир. Шундай экан, конкрет тилнинг конкрет даврдаги нормасини ўша тил системаси имкониятларининг амалда қўлланган - реаллашган ҳолати белгилайди.

Тил системасининг амалга ошиш, яъни реализация қилиниш жараёни аслида нормадир. Шу туфайли норманинг ривож ҳам аслида амалга ошган, кодификацияланган нормадан қўлланишга, қўлланган нормадан эса системадаги янги имкониятларга ўтиш жараёни сифатида юз беради. Масалан, ҳозирги ўзбек тилининг умумий нормаси ўзбек тили системаси имкониятларидан бу тилда гаплашаётган барча кишилар ўз нутқда фойдаланаётган тил воситалари йиғиндисидан иборатдир. Шу маънода ўзбек тилининг умумий нормаси коллектив нутқ /ўзбеклар нутқи/ни белгиловчи ҳодисадир. Шу туфайли ҳам тил нормаси умум томонидан белгиланган, тил воситаларидан нутқ жараёнидаги фойдаланишларда маълум келишимларга тўхталган ҳодиса ҳисобланади.

Умуман олганда ҳозирги замон тилшунослигида “норма” (лотинча - *norma* - қонда, намуна, меъёр, маром, андоза) тушунчасини аниқлаш борасида бир-бирини мантиқан тўлдириб, мустаҳкамлаб боровчи икки назария мавжуд.

Биринчи назария тарафдорлари нормани тил воситаларининг қўлланилишини тартибга солиб турадиган қонуниятлар деб қарасалар, иккинчи назария тарафдорлари эса, нормани умумхалқ, умумжамоа томонидан мустаҳкамланган, барқарор ва тил воситаларини анъанавий амалга тадбиқ қилишларнинг йиғиндисидир деб тушунадилар. Иккинчи назария бўйича норма тил birlikлари система ва нутқ ўртасида филътр вазифасини бажаради. Баъзи адабиётларда норма атамаси икки маънода тушунилиши эътироф этилади: *“биринчидан, тилдаги умум томонидан қабул қилинган ва мустаҳкамланган қўлланишлар йиғиндиси норма деб юринилади, иккинчидан, норма деб грамматикалар, луғатлар, справочникларда тавсия қилинган, етакчи ёзувчи ёки шоирлар асарларидан келтирилган, нуфузли фактлар билан исбот қилинган ва мустаҳкамланган қонда тушунилади.”*

Лингвистик луғатлар эса бу атаманинг икки маънони аниқлашнинг таъкидлайдилар: *“1) Маълум бир тилга мансуб бўлган, жуда кўп вариантлардан ташлаб олчи имкони беридаган қондалар системаси (яъни, нузқий қўлланилиши тилдаги маълум эстетик ва изгалимий-маданый идеалга мос тушиши қондалари системаси); 2) Муайян бир тилда кенг тарқалган ва қўлланиладиган тил birlikлари.”*“

* Бегматов Э., Бобоева А., Асоиiddинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. - Тошкент: Фан, 1983, 8-бет.

** А х м а н о в а С. О. Словарь лингвистических терминов. - М., 1969. С. 270-271; Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Справочник лингвистических терминов. М., 1972. С. 190-191.

Демак, юқорда келтирилган норма атамасининг изоҳидан шундай хулосага келиши мумкин, “норма” сузининг биринчи маъноси норматив грамматика ва қўлланмаларга асос бўлиб хизмат қилса, иккинчи маъноси эса тил система сифатида нутққа зид қўйилиб, кенгрок маънода тушунилади.

Тил нормаси тушунчасига назарий жиҳатдан қараладиган бўлса, унинг тил, система, тузилиши, нутқ, узус, қонулашиши каби тушунчалар билан узвий боғлиқлигини кузатамиз. Шунинг учун ҳам бу тушунчаларнинг нормага алоқаси, таъсири, нормани белгиловчи, мустаҳкамловчи томонларини таҳлил қилиш лозим бўлади.

Француз тилшуноси Ф. де Соссюрнинг машҳур диҳатомик таълимоти (тил ва нутқ - *la langue et la parole*) ҳозирги замон структурал тилшунослигида тил нормаси ва системаси ўртасидаги боғлиқлигини келтириб чиқарди. Ана шу схема (тил ва нутқ) эса Л.Ельмслев томонидан назарий жиҳатдан ривожлантирилиб, у тилга схема-норма-узус даражаларида ёндашиш кераклигини тавсия қилди. Л.Ельмслев бу учта тушунчани қуйидагича: схема - тилнинг соф (моддий) шакли, норма - тилнинг материал шакли, узус эса - тилнинг маълум тил исалияни томонидан қабул қилинган малака, қўшқмалар йиғиндиси сифатида қаралиши, деб таърифлайди”.

*Hjelmslev L. Langue et parole. - Cahiers F. de Saussure. Vol. 2. Geneve, 1942. Рус. пер. в кн.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. ч.2. М., 1960. с.56 и след.

Л.Ельмслевнинг таълимоти бўйича норма, узус ва нутқ ҳодисасининг маҳсулидир. Яъни норма, узус ва нутқ ҳодисаларининг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган кўринишларини назарда тутади, лекин аксинча эмас. Ўз навбатида, норма ва узус тушунчалари биргаликда схеманинг мавжудлигини таъминлайди. Демак, юқорида айтилганлардан хулоса қилинса, схема турғун, норма ва узус эса ўзгариб турувчи ҳодиса экан.

Л.Ельмслевнинг асосий хатаси шундаки, схема-норма-узус қурилмасини яратиб ва бу тушунчаларни атрофлича таҳлил қилиб, “норма”ни тушириб қолдиради.

“Узус нутқ акти ва схема билан бирликда реалликни акс эттиради. Норма эса узусдан сунъий равишда ажратиб олинган абстракт тушунчадир. Гапнинг сирасини айтганда, норма керак бўлмаган қийинчиликларни туғдиради ва бу ўринда унга ҳеч қандай зарурат йўқ”.

Норма ва системанинг ўзаро боғлиқлигини акс эттирадиган илмий изланишлар кейинчалик Э.Косернунинг назарий ишларида ўз ифодасини топди. Э.Косернунинг концепцияси Прага тилшуносларининг назарияларидаги принципиал фарқ қилмайди ва тил нормаси тушунчасини тил системаси тушунчасига қарама-қарши қўйиб, уни тилнинг ўз хусусиятидаки келиб чиққан ҳодиса деб қарайди.

Э.Косериу системани маълум тил амалга оширилиши шаклининг мукамал намунасини қамраб олган *“илкоаниятлар системаси”* деб тушунади.* Э.Косериунинг дастлабки хизматларидан бирики шуки, у *“система”* ва *“норма”* тушунчаларини у ёки бу даражада аниқ чегаралашга ҳаракат қилади. У ёзади: *“Тилини ташкил қилган структураларда нима нормал, ҳамма учун умумий (норма) ва нима функционал эканлиги (система)ни фарқлаш керак”*** . Унинг назариясига биноан, система ва норма узвий боғлиқдир. Система нормада амалга ошади, норма эса система доирасида тил воситаларининг танланиши билан боғлиқдир. Э.Косериунинг бу фикрлари норма назариясининг ривожланиши учун катта туртки ва янги манба бўлди.

Э.Косериу тил икки хил тузилишдан, яъни система ва нормадан иборат эканлигини эътироф этади. У ўз фикрини қуйидагича изоҳлайди: *“... маълум бир функционал тил (биз сўзлашимиз мумкин бўлган тил) функционал оппозитсиялар системасидир ва тил воситаларининг нутқда нормал амалга оширилишидир”**** . Э.Косериу назариясидаги система ва норма унинг *“система - норма - нутқ (узус)*

* Косериу Э. Спихрония, диахрония и история.// Новое в лингвистике. Вып. 3. -М., 1963. с.174.

** Уша асар. 173-175-бетлар.

*** C o s e r i u E. Sistema, Norma y habla. Montevideo, 1952. p.55.

учлигининг элементларидир* . Бу учликдаги “нутқ”нинг маъноси норманинг конкрет индивидуал амалга оширилиши эканлиги тушунилди ва “нутқ” норманинг ўзига асосланади, шунингдек сўзловчининг нутқдаги маҳоратига суянади.

Система - бу тил бирликларининг парадигматик қаторларидан иберат бўлиб, тил бирликларини норма кўрсатган йўналишга томон амалга оширади.

Узус - бу маълум тил умумжамоасида шаклланган тил бирликларининг амалга ошми вариантдир. У, бир томондан, норма таъсири остида ривожланади, иккинчи томондан эса, янги тил бирликларини муомалага киритгани ва эскиларини муомаладан чиқариб ташлагани ҳолда нормани аниқлайди ва унинг ривожланишига имкон туғдиради.

Норма - бу тил бирликларининг қўлланиш доирасини маълум тарзда регламентация қилади. Э. Косернунинг фикрича, тил системаси бу нутқдаги “очиқ” ва “ёпиқ” йўллари кўрсатувчи структуравий имкониятлар системасидир** . Норма даражасида система томондан очилган йўл “ёпилади”, яъни системада мавжуд бўлган имкониятларнинг қандайдир бир қисмигина нормада амалга

* Косерну Э. Синхрония, диахрония и история. с.174. Э. Косерну бу схемани Л.Ельмслевнинг “схема-норма-узус” системаси асосида яратгани шубҳасиздир.

** Ўша-асар. 174-бет.

оширилади. Шунинг учун ҳам тил системаси бу “*айтиш мумкин*”, норма эса - “*аллақачон айтилган*” деган маънога тўғри келади. Э.Косериу таъкидлаганидек, система амалга оширишнинг идеал шакллари ўз ичига олади, норма эса тарихан амалга оширилган моделларни қамраб олади. Шундай қилиб, норма системадан фарқли ўлароқ, маъно жиҳатдан бир хил аҳамиятга эга бўлган бир неча имкониятларни тавлаб олиш жараёнига бошқариб турувчи вазифасини бажаради.

Бу ўринда шу нарсани айтиш керакки, Э.Косериунинг “*система - норма - нутқ*” назариясида, назаримизда, бир англашилмовчилик, инкорлик борга ўхшаб кўринади. Унинг фикрича, норма албатта нутқда амалга оширилиши керак бўлган ҳодиса бўлиб, ҳамма “*айтилган*” нарсалар норма ҳисобланади, аммо “*айтилиши керак*” бўлган нарсалар ҳали норма даражасига етмайди. Э.Косериу тилдаги ҳар хил ўзгаришларни, нуқсонларни инкор этмаган ҳолда, нормани бир томонлама тушуниб, тилда мавжуд бўлган потенциал тил бирликларини норма деб ҳисобламайди. Бундан хулоса шуки, Э.Косериу норма тушунчасидаги қарама-қарши - “*турғунлик ва барқарорлик*” ҳамда “*ривожланиувчанлик*” тушунчаларини тўлиқ ҳал қилиб бера олмади.

* Уша асар. 176-бет.

Норма тушунчаси, тилшуносликда “*тил тизими*” ва “*тил структураси*” тушунчалари билан боғлиқдир. Бундай боғлиқлик Э.Косериунинг “*система - норма - нутқ (узус)*” ва В.А.Ицковичнинг “*система - структура - қўлланилиши*” схемаларида кўрсатилган. Норманинг бирламчи хусусиятларини аниқлайдиган схема Э.Косериугача ҳам мавжуд эди, ammo олдинги схемада “*норма*” ҳеч қандай илмий шарҳсиз ёзиб қўйилган эди, холос. Э.Косериунинг хизматлари шундаки, норманинг ички хусусиятларини тил қонуниятларидан, яъни системадан келтириб чиқарди. Ammo, Э.Косериунинг фикрича, “*система*” - бу фақат функционал қарама-қарши қўйиндир, аслида эса - бу “*структура*”ни белгилайди. Кўришиб турибдики, Э.Косериу “*система*” ва “*структура*” тушунчаларини аралантириб юборган, бу эса схемани яратишда йўл қўйиб бўлмайдиган ҳол, “*схема*” юқоридаги тушунчаларининг аниқ чегараланишига асослангани керак.

Рус тилшунослигида “*система*” ва “*структура*” атамалари чегараланиб, алоҳида-алоҳида маъноларда ишлатилмоқда. “*Система*” - бу кенг ва мураккаб тушунча. Тил системаси деб, тил объектилари жойланишининг ва ташкил қилинишининг умумий принциплари тушуниллади.

Тил структураси тушунчаси система тузилишининг фақат бир томонлиқ характерлайди, яъни у “нисбий, маълумот қолпиндир”.

В.А.Ицковичнинг схемасида “система” ва “структура” тушунчалари фарқланган ҳолда берилган. В.А.Ицковичнинг хизматлари шундаки, у норманинг энг мураккаб хусусиятларини, яъни схеманинг ҳамма сатҳлар билан боғлиқ бўлган хусусиятларини очиб берди.

Э.Косерну ўз схемасида “норма”ни оралиқ масофада қолдиради, натижада “норма” “система” тушунчасига ҳам, “нутқ” тушунчасига ҳам сиғиб кетади, деган хулосага келиб, туркман тилшуноси Ж.Тачмуродова бу схемани қўйидагича беради: “система-норма - структура-норма - истемоль-норма”. У В.А.Ицкович ва Э.Косернунинг схемаларини ўз схемасига солиштириб: “система-норма - структура-норма - истемоль-норма” (Ицкович) ва “система-норма - норма-норма - нутқ-норма” (Косерну) схемаларини яратади. Ана шу инкала схемани солиштириб, Ж.Тачмуродова шундай янги схема яратади: “тил нормаси - адабий норма-нутқий норма”^{**}. Бу схема эса жуда оддий, тушунарли ва объектив ҳақиқатга тўғри келаяди, деб таъкидлайди у. Ж.Тачмуродова ўз схемасидаги “тил нормаси-адабий норма-нутқий норма” тушунчаларини қўйидагича шарҳлайди: Тил

*Тачмуродова Ж. К вопросу о норме и нормативности. // Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. 1988, № 1. с.75.

**Ушунга асар. 77-бет.

нормаси - лингвистик категория бўлиб, у тил системасининг ўзига тенглаштирилади. Адабий норма тил нормасининг алоҳида, махсус қисмидир ва ижтимоий-тарихий фарқлангандир. Адабий норма тил нормасидан келиб чиқиб, тил системаси имкон берган чекланганлик устига чекланганликни қўяди (яъни буниси яхшироқ, тушунарлироқ, аниқроқ, тўғрироқ деган мезонлар асосида). Шундай қилиб, тил нормаси - бу системали норма бўлса, адабий норма эса - англашилган структур нормадир. Нутқий норма тил нормасига таянади, зарур бўлган пайтда адабий нормадан ҳам фойдаланади, аynи шу жараёнда тилдаги ҳамма ўзгаришлар содир бўлади.

Демак, тил нормаси - бу тил системаси мавжудлигининг қонунидир, тил системасининг ҳамма даражаларида намоён бўлади, айниқса, адабий тилда бу кучаяди ва маълум тил системасининг таъсирида пайдо бўлаётган бевосита индивидуал нутқ системаларида фойдаланади.

Адабий норма - бу маълум бир босқичдаги тил яшашининг қонуниятидир. У ёзувда мустаҳкамланган бўлиб, ҳамма учун умумий намува ҳисобланади. У барқарор, шу билан бирга ривожланувчи, мунтазам равишда функционал чегараланган бўлади. Адабий норманинг чегараланганлигига сабаб, унинг ўзи аслида ҳақиқий норма (*норма•норма*).

Нутқий норма - маълум тилнинг конкрет (нутқда амалга оширилиши: ўша тилда сўзловчининг тил нормаси ва адабий нормадан келиб чиққан узусидир*.

Гарчи, Ж.Тачмуродованинг “норма” тушунчасини бу хилда таҳлил қилиши, норма назарияси учун олдинга қўйилган қадам бўлса ҳам, назаримизда, бу схеманинг ҳам камчиликлари бор.

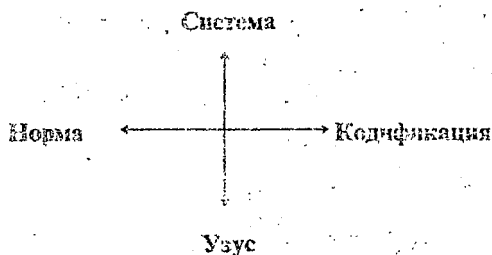
Биринчидан, Ж.Тачмуродова нормани учта даража (*тил нормаси - адабий норма - нутқий норма*)га ажратиб Э.Косерну ва В.А.Ицковичларнинг схемасидаги учинчи компонент “узус - истеъмол” тушунчаларининг маъносига тўлиқ тушуниб етмасдан “норма”нинг моҳиятини ғализлаштиради. Чунки, “узус - истеъмол” тушунчаси Э.Косерну ва В.А. Ицковичларнинг тушунтиришича “Қўлланиш, истеъмол - оғзаки ва ёзма шаклдаги, уларнинг турли-туман кўринишларидан иборат нутқдир. Тилдаги ҳодисалар мана шулар доирасида юзага келади. Истеъмол тил тизимида суянади, аммо бузмайди ва ўз навбақида мана шу жараёнда нормага айланади, у орқали эса системага ва нотизимий доираларга кириб боради”**. Бундан кўриниб турибдики, “узус - истеъмол” - бу тил умумжамоасига одатдаги маълум тил бирликларининг умумий (*нормали-нормасиз*) қўлланишлари экан.

* Ўша асар.

** И ц к о в и ч В.А. Норма и ее кодификация.// Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. с:18.

Иккинчида, Ж.Тачмуродованинг нутқий нормани услуб жиҳатдан ушбу нормалардан четга чиқиб турниш хусусиятига эга бўлади, лекин ёзилиши, талаффузи, грамматик жиҳатдан нормадан четга чиқа олмайди ва нутқий норма тушунчаси эса янада тор маънода бўлади, лекин ҳамма индивидуал қўлланишлар мажмуаси билан “*тил нормаси*” тушунчасидан кенгроқ дейиш, бир қанча баҳсли ўринларга сабаб бўлади.

Бу ўринда Чех тилшуноси В.Барнет Прага тилшунослик мактаби аъзолари ҳамда Л.Ельмслев ва Э.Косериунинг юқоридagi схемаларига ижодий ёндашиб, уларнинг схемаларига “*кодификация*” категориясини ҳам киритди ва система, норма, кодификация, узус тушунчаларининг ўзаро муносабатини кўйидаги схемада кўрсатади.

Бу схемада тил системаси узус билан бир ўқда жойланган бўлиб, улар бир-бири билан бевосита, тўғридан-тўғри боғлиқдир, норма эса кодификация билан бир ўқда жойланган ва улар ҳам бевосита боғлиқ. В.Барнетнинг фикрича, “*адабий норманинг ҳолати система - норма - кодификация - узус - тушунчалари ўртасидаги тигизлик билан*

белгиланса, тилнинг ноадабий бирликлари нормасининг ҳолати эса, фақат уларнинг система ва узусга бўлган муносабати билан белгиланади”.

В.Барнетнинг схемаси ва фикридан шу нарса маълум бўладики, “система - узус” ўқи ҳар қандай тилнинг, барча тил кўринишлари (бирликлари)даги ҳолати тасвирланган, “норма-кодификация” ўқида эса фақат адабий тилдаги ҳолати акс эттирилган. Фикримизча, бу схема “норма ва кодификация”га кўпроқ тааллуқлидир ва уларнинг система билан ҳам узвий боғлиқлиги асосида аниқланади. Узус эса “норма ва кодификация” категорияларига nisбатан камроқ боғлиқ.

Агар тил нормасини схематик равишда талқин қилган тилшуносларнинг барча схемаларини бир жойга жамласак, қуйидагича манзара юзага келади.

Ф. де Соссюр

тил ва нутқ

Луи Ельмслев

схема - норма- узус

схема - узус

* Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации.

//Проблемы и нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М.: 1976.

Э.Косериу

схема - норма - узус (нутқ)

В.А.Ицкович

схема - структура - истемол (қўлланма)

Ж.Тачмуродова

тил нормаси - адабий норма - нутқий норма

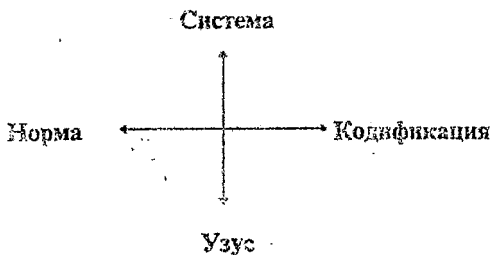
Э.Косериуга ўхшатиш

система-норма - норма-норма - нутқ-норма

В.А. Ицковичга ўхшатиш

система-норма - структура-норма - нутқ-норма

В.Барнет

Юқорида келтирилган схемалардан келиб чиққан ҳолда, агар тил системалар системаси (О.Н.Трубецкой) эканлигини инобатга олсак, адабий тил ўзининг белгили нормаларига эга эканлигини назарда тутсак, адабий тил нормаларини эса алоатта қонулаштириш шарт ва зарур деб билсак ва тил бирликларининг узуал-норматив қўлланишларини ҳисобга олсак, қуйидаги схема келиб чиқади:

**ТИЛ СИСТЕМАСИ-АДАБИЙ ТИЛ НОРМАСИ-
АДАБИЙ НОРМА КОДИФИКАЦИЯСИ-ТИЛ УЗУСИ**

Умуман, тилшуносликда *норма ва система, норма ва тил қурилиши (структураси), норма ва узус* ўртасида муносабағни ёритишга бағишланган анчагина фикрлар мавжуд. Бунга сабаб ушбу тил ҳодисалари орасида узвий боғлиқликнинг мавжудлигидир.

Аслида норма - тил системасининг реаллашувидир. Шў сабабли тилшунос В.А. Ицкович норма муайян даврда, муайян тил жамоасида объектив равишда яшовчи сўзлар маъноси, сўзнинг фонетик структураси, сўз ясаш ва сўз ўзгартриш моделлари, уларнинг реал кўринишлари, синтактик бирликлар - сўз бирикмалари, гаплар ва уларнинг реал кўринишлари деб кўрсатади* . Ўзбек тили ўзининг тарихий босқичида ўзига хос луғавий, грамматик, фонетик хусусиятларга эга бўлганлиги ҳам аслида бу тил тизими имкониятларидан ўзбек тилида гаплашувчи жамоанинг конкрет

*И ц к о в и ч В.А. Языковая норма. -М.: "Просвещение", 1968, с.5.

тарихий даврларда эҳтиёжга яраша фойдаланганлиги натижасидир. Шу туфайли ҳам ўзбек адабий тилининг турли тарихий босқичлардаги амалда қўлланган норматив воситалари ўзаро маълум фарқларга эгадир.

Демак, тил нормаси тил тизмидаги коллектив фойдаланиш маҳсулидир. Буни белгилаш учун ўзбек тилининг бутун тарихий босқичлари ёпасига олиб қаралмайди, балки бу тил ривожининг муайян босқичдаги қўлланишлар, яъни тилдан фойдаланиш ҳолатлари олинади. Тилдан фойдаланувчи жамоа мана шу муайян даврда ўзбек тилидаги маълум воситалар тизимини тўғри ва намунавий деб ҳисоблайди ва ундан фойдаланади. Мана шу тил воситалари ўша давр ўзбек тилининг умумнормасини белгилайди. Масалан, эски ўзбек тилида, мумтоз ўзбек адабиёти тилида тўғри, намунали, маъқул деб ҳисобланган ва қўлланган кўпгина сўзлар (айниқса шеърний нутқ лексикаси), баъзи сўз ясовчи қўшимчалар, уларнинг турли вариантлари, сўз бирикмалари, сўзларнинг ўзига хос талаффуз ва ёзилиш шакллари ҳозирги ўзбек адабий тили ва бадний адабиёти тили учун характерли эмас. Демак, ўрта аср эски ўзбек тили учун норма бўлган, аммо ҳозирги тил учун норма эмас.

Тил нормасини *кеч ва тюр маънода* тушуниш мумкин. *Тюр маънодаги тил нормаси* тилининг у ёки бу соҳаси учун белгиланган, ўшанда қўлланувчи тил воситалари тизимидир (масалан, ўзбек адабий

тили доирасидаги норма). *Кенг маънода норма* бу ўзбек тилида гаплашувчи бутун жамоа нутқидаги мавжуд воситалар (ҳодисалар) йиғиндисидир. Биз ҳам, ҳозирча, нормани кейинги маънода талқин қилмоқдамиз.

Ҳар қайси элат, халқ ёки миллатнинг, шунингдек маълум тилда гаплашувчи тил жамоасининг муайян даврда тилдан фойдаланиш даражаси тил системаси берувчи имконият ва воситаларни нутқий амалиётда ишга солиши турли даражада, нутқий эҳтиёж ва ҳаёт талабига кўра бўлади. Бу эҳтиёжни белгилашда тарихий шароит, халқнинг хўжалиги, маданий-маънавий ҳаёти, фалсафий - диний қарашлари, этнографияси, кундалик турмуши муҳим роль ўйнайди. Шунга кўра, тил тизимининг реаллашуви, тил нормаларининг шаклланиши ва ривожига ҳар бир тилда ўзига хос кечади. Натижада бу жараён умуман тилнинг ривожига, унинг структураси такомиллиги, тил системасида юз берувчи жараёнларга таъсир этади. Пировардида конкрет тил нормаси бу тилни бошқа тиллардан ўз тузилиши ва реал нормасига кўра фарқлайдиган омилга айланади. Масалан, ҳозирги ўзбек тили ўз нормасига кўра, бир томондан, чет тиллардан фарқланади, иккинчи томондан, қардош туркий тиллардан фарқланади. Шу туфайли ҳам тил нормаси ўз моҳиятига кўра миллий, ўта миллий характердаги ҳодисадир.

Ўзбек тили умумнормасидаги элементлар бир даврнинг эмас, балки кўпгина тарихий даврларнинг маҳсулидир. Тилшунос С.И.Ожегов тил нормасини: *“Тил нормаси тарихий шартланган фактдир, у тилнинг тарихий ривожланиш қонуниятларини, унинг ҳар бир давр учун типик бўлган ривожланиш тенденцияларини ўзида намоён қилувчи, жамият томонидан ўз тили амалиётида маъқулланувчи ҳодисадир”*, - деб кўрсатади. Тил нормасидаги тарихийлик, бир томондан, нормада тил традициясининг кучлилигида ҳам кўринади. Аслида тил нормаси - бу тил системасининг ижтимоий жамоанинг тил амалиёти жараёнларида тарихан танланган (ажратиб олинган) ва нуфузли деб мустаҳкамланган лисовий элементлар йиғиндисидан иборатдир. Тил нормаси тил жамоасининг иттиқий амалиёти жараёнида юзага келган ҳодиса бўлгани туфайли ва у авлоддан авлодга ўтиб турувчи амалий малака бўлгани учун тилда тенденция ва анъанавийлик кучли бўлади. Чувки тилнинг ижтимоий ҳодиса экани, унинг умумалоқа қуроли эканлиги тил нормасининг муайян жамиятда ва муайян даврда кишиларнинг тилдан жамoa бўлиб фойдаланиш одатлари, қоидалари йиғиндисидан иборат бўлишини тақозо этади. Тилдан фойдаланишдаги ушбу коллектив одат ва малакалари тез ўзгарувчан эмас, балки нисбатан турғундир. Шу сабабли кўпгина олимлар тил нормасига хос муҳим белгилардан бири турғунлик, барқарорликдир деб кўрсатади: *“Демак, адабий тил нормаси*

* О ж е г о в С.И. Очерки по культуре речи..., 14-15-бетлар.

- бу тил тараққийтининг тарихий қонуниятларини ифодаловчи адабиётнинг энг яхши намуналарида мустаҳкамланган ёки жамиятнинг ўқимшли қисми томонидан афзал кўрилган, нисбатан барқарор бўлган ифодалаш усули (ёки ифодалаш усуллари)дир. Мана шундай гапириш усули тўғри ва умум учун мажбурий деб ҳисобланади”^{*}. Тил нормасини тушуниш бўйича Э.Косериу тақдим этган нуқтан назарга кўра, “норма тил структурасининг жамиятнинг кундалик тил амалиётида танланган, мустаҳкамланган, амалда қўлланаётган барқарор ҳамда анъанавий унсурлар йиғиндисидан иборатдир”^{**}.

Тил нормаси жамият иттиқий амалиётида танланган ва мустаҳкамлангани учун у тилдан фойдаланишнинг жамиятга (тил жамоасига) хос анъанавий малақа ва барқарор кўникмаларидан иборатдир”^{***}. Мана шундай хусусиятлар ҳар қайси тилда гапирувчи кишилар коллективи иттиқининг ўзига хос нормаларини таъминлайди. Бунда, масалан, шундай кўринишлар мавжуд: а) ўзбек адабий тили бир оила ва системага мансуб бўлган, қозоқ, қирғиз, уйғур, татар тилларидан ўзига хос нормаларига эгаллиги билан ажралиб туради; б) ўзбек адабий тили умуммиллий ўзбек тилининг яшаш шаклларида

* Горбачевич К.С. Нормы литературного языка и тольковые словари.// Нормы современного русского литературного словоупотребления, -М., -Л., 1966, с.13.

** Общее языкознание, -М.: Наука. 1970, стр.555.

*** Степанов Ю.С. Основы языкознания. -М.: Просвещение, 1966, стр.100.

биридир. Ўзбек адабий тили ўз норматив хусусиятларига кўра фарқланади; в) ўзбек адабий тили билан ўзбек диалект ва шевалари ўзига хос норматив томонларига кўра фарқланади; г) ўзбек тилининг турли лаҳжалари, чунончи, қилчок, ўғиз, қарлуқ лаҳжалари ўзига хос норматив белгиларга эгаллиги билан ажралиб туради; д) бир ҳудуд, регионга тегишли кўп сонли ўзбек шевалари қайси томонлари биландир ўзаро ички тафовутларга эга ва бошқалар. Мана шундай ҳолларнинг барчасига сабаб ўша муайян ҳудудда, муайян шевада гаплашувчи тил жамоасининг ўзбек тили тизими имкониятларидан тарихий шароит ва ҳаётини эҳтиёжга кўра фойдаланиб келгани ҳамда бу ҳодиса ўзига хос нутқий малака ва кўникмалар тизимига айланганлигидир. Мана шу маънода ўзбек тилининг умумнормаси (бошқа тиллар нормасига нисбатан), жумҳурий нормалари (ўзбек тилининг ўз ичидаги қўшимча норматив тизимлар) ҳақида ҳам гапирish мумкин.

Тил нормаси ҳақида айтилган турли-туман мулоҳазаларни, нормага берилган таърифларини улар учун асос бўлган ётақчи илмий таърифлар ва омилларга кўра қуйидагича гуруҳлаш ва таҳлил қилиш мумкин.

1. Тилшуносликда кенг тарқалган биринчи қарашга кўра, моҳиятан тилнинг ўзи норматив тизимдир. Тил табиатан нормалидир. Демак, норма бу тилнинг ўзидир. Ушбу қараш тилшунослардан Д.А.Кожухарь, В.А.Ицкович, Ф.П.Филин, Э.Бегматов ва

бошқаларнинг ишларида ифодаланган. Чунончи, Д.А. Кожухарь фикрича тил ўз табиати ҳамда ижтимоий вазифасига кўра *“норматив тизимдир”*. Тил кишилар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида доимо нормаланган бўлади”. Шунга кўра, *“норма тил учун доимо хос бўлган ва у тилнинг доимий йўлдошидир”****. Ф.П.Филиннинг фикрича: *“тилнинг ўзи нормадир”*****. В.А.Ицкович: *“Норма - бу объектив мавжуд бўлган ҳамма тил бирликларининг реал кўринишлари”****** - деб ёзади.

2. Норма тилнинг путқдаги реал кўринишларидир. Ушбу нуқтан назар “Прага лингвистик тўғараги” мактабига мансуб тилшуносларнинг, шуниндек Л.В.Щерба, В.А.Ицкович ва бошқа тилшунослар томонидан айтилган.

Чех тилшунослари В.Матезиус, Б.Гавранекнинг ишларида норма объектив характерга эгаллиги таъкидланади ҳамда улар нормани

*К о ж у х а р ь Д.А. К вопросу о характере языковой нормы. // Тезисы докладов науч.-метод. конф. ф-та иностр.яз. Одесский гос. ун-т. Одесса, 1964, с.3.

**И ц к о в и ч В.А. О языковой норме. // Русский язык в пациональной школе, 1964, № 3, с.6.

***Б е г м а т о в Э. ва бошқалар. Адабий норма ва путқ маданияти. 16-бет.

****Ф и л и н Ф.П. О языковой норме. // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. -М., 1976. с. 6.

*****И ц к о в и ч В.А. Языковая норма. -М., 1963, с.5.

тилнинг ички ҳодисаси деб ҳисоблайди. Чунончи, Б.Гавранек фикрича адабий тилда қўлланиладиган тил бирликларининг барчаси нормадир*.

Норманинг тил тизимининг нутқда амалга ошган алоқалари, имкониятлари деб тушуниш кўпчилик тилшуносларга мансубдир**.

Л.В.Шчерба мана шу қарашга қўшилган ва нормани “яхши ёзувчилар”нинг асарларидан ахтариш лозимлигини таъкидлаган*** ва бошқалар.

3. Норма баъзи тилшунослар фикрича, тилнинг нутқий амалиёти амалга ошган воситаларигина эмас, балки қўлланиши эҳтимол ва мумкин бўлган имкониятлари ҳамдир. Э.Косерну “Норма маълум тил жамовасининг нимани гапириши мумкинлигига қараб эмас, балки нима аллақачон гапирилган ва нима акъана бўйича гапириляпти, деган маънога тўғри келади”, - деб ёзади****. Л.И.Скворцов баъзи тилшуносларнинг норма тилнинг фақатгина нутқий фаолиятда амалга ошган воситалари тизимидан иборат, деган фикрига қўшилмайди ва у нормага, шунингдек, тилнинг амалга ошини мумкин, эҳтимол бўлган заҳирий имкониятлари ҳам киравди, деб ҳисоблайди*****.

* Г а в р а н е к Б. Задачи литературного языка и его культура.// Пражский лингвистический кружок. -М., 1970.

** Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. -М., 1970, с.555.

*** Ш е р б а Л.В. Языковая система и речевая деятельность. -Л., 1974, с.37.

**** К о с е р н у Э. Синхрония, диахрония и история, с.175.

***** С к в о р ц о в Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи.// Актуальные проблемы культуры речи. -М., 1970.

4. Бир қатор тадқиқотчилар нормани шунчаки қўлланишлар деб эмас, балки маълум сифатий белгига эга бўлган ҳодиса, лисоний воситалар деб тушунишади. Бундай сифатий белги норманинг тил жамоаси томонидан маъқулланган, маълум қондалар остига олинганида, мустаҳкамланганида кўринади. Ушбу қараш С.И.Ожегов, Л.П.Ступин, Г.О.Винокур, Б.Н.Головин, Э.Косериуларнинг тадқиқотларида учрайди. “*Бизнинг нутқимиз маълум қондалар асосида сўзланмоғи керак*”, деб ёзган эди Г.О.Винокур*. Э.Косериу нормани “*мажбурий равишида амалга тадбиқ қилишдир*”** деганида тилнинг онгли равишда нормаланишини назарда тутган эди. Б.Н. Головин тилнинг алоқавий, воситалик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда норма ҳақида шундай ёзади: “*Норма - бу тил бирликларини ўзаро яхши тушуниш зарурати туфайли ундан фойдаланедиган халқ томонидан яратилган ва тил қуриллишининг амалда бўлган хусусиятидир. Айнан мана шу зарурат тил системасининг ягоналикка эришини йўлда одамларга бирон вариантини маъқул кўриш, бошқасидан воз кечмиш истиғини туғдиради. Жамиятнинг ана шундай ягоналикка эришиши йўлидаги интилиши битта биргаликда тил нормаси маданий адабий тилда юқори даражага кўтарилиб, мустаҳкамланиб боради*”***.

* В и н о к у р Г.О. Культура языка. Печать и революция. -М., 1923. с.165.

** К о с е р и у Э. Синхрония, диахрония и история. //Новое в лингвистике. Вып.3. -М., 1963.

*** Г о л о в и н Б.Н. Основы культуры речи. -М., 1988, -с.19-20.

А.М.Пешковский фикрича норма *“тилнинг энг мукаммал намунаси, идеалидир”** . Проф. А.Ғуломов ўзбек адабий тили нормаси нутқ маданияти нуқтан назаридан ёндашар экан, нормани *“тўғри нутқ”*ни таъминловчи мезон сифатида талқин қилади. *“Тўғри нутқ - сўз формаларини тўғри ишлатиш, ёзув, талаффуз, сўз ишлатиш, сўз ясаш, сўз тартиблаш, гап қуриш каби ҳодисаларда нутқнинг тўғри бўлишига эришиш, нормативликка, нормалар белгиловчи қонун-қоидаларга асосланиди”*** .

5. Тилшуносликда нормани нутқий малака, кўникмалар, нутқий расм, одатий кўринишларидир, дейилган қараш ҳам мавжуд. Ушбу қараш тилшунослардан К.С.Горбачевич, В.Г.Костомаров, Л.П. Ступин, Н.Н.Семешок, В.А. Бельчиков, В.Г. Степановларнинг ишларида учрайди.

Л.П. Ступин норма икки ҳолат: 1) қандайдир механизм, малака, кўникма, регулятор сифатида; 2) тил воситаларининг маълум нутқ жараёнида реал қўлланмишлари тарзида тушунилшини ёзади*** . К.С.Горбачевичнинг нормани қоидалар, малакаларни вужудга

* Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, том 2, -М., 1960, -с.231-242.

** Ғуломов А. Адабий тил нормалари. // Нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент: Фан, 1973, 56-бет.

*** Ступин Л.П. Проблемы нормативности в истории английской лексикографии XV-XX вв. -Л.,1979, -с.7.

келтирувчи механизм деб билиши қайд қилинган мулоҳазага яқиндир. Ю.А.Бельчиков нормани кенг маънода тушунар экан, бу ҳодисага тилдан фойдаланиш қондаларини ҳам киритади ҳамда нормага: “... *нутқий алоқа жараёнида тил воситаларининг маълум тартиб ва қондаларга бўйсунган, умумжамоа томонидан маъқулланган қўлланишлар*” деб таъриф беради**.

Норманинг мазмуни ва моҳиятига доир юқорида биз таҳлил қилган барча ёндошишлар чегаралидир. Чунки уларда норманинг у ёки бу томони ҳисобга олинади. Булар, аслида, тил нормасини тор маънода тушунишдир.

Чунки нормани юқоридаги каби баҳолашда бу ҳодисанинг бир томонигина ҳисобга олинади ва шунга кўра таърифланади.

6. Норма кенг ва тор тушунча дейилган қараш ҳам мавжуд. Нормани тор тушириш юқорида келтирилган таърифларда ёрқин кўринади. Уларда норма ёки тилнинг қўлланишда бўлган воситалари йиғиндиси, ёки нормага оид қондалар йиғиндиси, ёки тилнинг маълум сатҳига оид лисоний воситалар мажмуи деб талқин қилинади.

* Горбачев И. С. Вариантность слова и языковая норма. АДД. - М., 1975. с.15.; Основы теории речевой деятельности (Отв ред. А.А. Леонтьев) М., 1974. -с.306.

** Б е л ь ч и к о в Ю.А. О нормах литературной речи. // Вопросы культуры речи, вып.6, 1965, -с.7.

Нормани кенг тушуниш лисоний нормага хос, уни норма қилиб характерловчи бир неча ҳодисалар, белгиларини биргаликда талқин қилишга асосланади. Бу қуйидагиларда намоён бўлади:

1) Норма ниҳоятда кенг тушунилади ва умуман тилнинг ўзи норма, нормали ҳодисалар деб баҳоланади. Бунда норма умумий, мавҳум ҳодиса сифатида олинади ва у тил материалига кўра ҳам, тил сатҳлари, нутқ типларига, нутқ шаклларига кўра ҳам чегараланмайди.

2) Нормани кенг тушунишнинг кўринишларидан бири уни хронологик, даврий жиҳатдан чегараламасликдир. Бунда норма тилнинг ҳам тарихий, ҳам замонавий ҳолати сифатида талқин қилинади. Натижада норма тилнинг ҳам ўтмишда қўлланишда бўлган, ҳам ҳозирда қўлланаётган лисоний воситалари йиғиндиси деб тушунилади.

3) Нормани кенг тушунишдаги ўзига хос нуқтан назарлардан бири - норма тилнинг фақатгина нутқий амалиётда қўлланишда бўлган, рўёбга чиққан воситаларидангина иборат эмас, балки у нутқда кейинчалик қўлланиш эҳтимоли бўлган захиравий (потенциал) имкониятлар ҳам деб талқин қилишдир.

4) Норма фақатгина адабий тилга хос ҳодиса эмас, балки у умуман тилнинг барча яшаш шаклларига хосдир дейилган қараш ҳам нормани кенг тушунишнинг кўринишларидан биридир.

5) Норма фақатгина лисоний ҳодиса, яъни тил эмас, балки у ижтимоий ҳодиса деб ҳисоблаш ҳам норманинг моҳиятини кенг тушунишдир. Ушбу талқинга кўра, тил нормасининг пайдо бўлиши ва шаклланиши фақатгина тил қонуниятлари изоҳланмайди, балки бунда ижтимоий-тарихий омилларнинг, тил жамоасининг турмуши, маданий-маънавий қадриятларининг ўрни ҳам муҳимдир.

Демак, ушбу нуқтаи назарга кўра, норма фақатгина лисоний ҳодиса эмас, балки нолисоний (экстралингвистик) ҳодиса ҳамдир.

6) Ниҳоят нормани кенг тушуниш бўйича тилшуносликда анча кенг тарқалган нуқтан назардан бири нормани ҳам тил воситалари йиғиндиси, ҳам норматив қондалар йиғиндиси деб тушунишдир.

Норма юзасидан бошқа хил талқинлар ҳам бўлиши мумкин. Лекин бу масалада аниқ бир тўхтам ва таърифга келинмаганлиги аниқ. Нормани кенг тушунишга оид баъзи мулоҳазаларки келтирамиз. Чуновчи, Н.Н.Семенюк нормани: *“...нутқий алоқа жараёнида тил воситаларининг маълум тартиб ва қондаларга бўйсунган, умумжамоа томонидан маъқуллашган қўлланиши”*,* - деб таърифлайди. Нутқ маданияти муаммоларига бағишланган ишларда норма нутқ маданияти категорияси сифатида қаралиб, у: 1) нутқда тил воситаларининг

* Се м е н ю к Н.Н. Норма // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970.

умуммажбурий ишлатилиш қондалари ҳамда 2) тил бойликларини биладиган шахслар учун мажбурий намуна сифатида талқин этилади* .

Нормани кенг маънода тушуниш Л.И.Скворцов ишларида аниқ намоён бўлди. У нормани мавжуд тил birlikлари ва уларнинг қўлланиш қонуниятлари, қондалари тарзида талқин қилди: *“Норма - бу мавжуд бўлган ҳамма тил birlikлари ва уларнинг қўлланиш қонуниятларидир”**** . Аммо ушбу нуқтага назар барча тилшунослар томонидан бир хилда ижобий баҳолалмади**** .

Нормани реал тил birlikлари, ҳамда уларнинг қўлланишига оид қондалар йиғиндиси деб билиш С.И. Ожеговнинг маъна бу фикрларида, айниқса аниқ ифодаланган:

*“... норма - бу истиқомий жараёнда бирга мавжуд бўлган, янги пайдо бўлаётган ёки ўтмишнинг пассив йиғимидан олинган тил унсурларини (луғавий, талаффуз, морфологик, синтактик) танлашнинг напизмаси сифатида шаклланган ҳамда жамиятнинг нутқий фаолияти учун хизмат қиладиган фойдали тил воситалари мажмуидир, кенг маънода эса, тил унсурларини баҳолайдир”***** .

* Костомаров В.Г., Леонтьев А.А., Шварикопф Б.С. Теория речевой деятельности и культуры речи. // Основы теории речевой деятельности. М., 1974.

** Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи. // Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. с.53.

*** Общее языкознание. Форма существования, функции, история языка. Отв. ред. Б.А.Серебрянников. М., 1970, с.555.

**** Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи. // Основы культуры речи: Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1984, с.220.

Норманинг кенг ва тор тушунча эканлиги юзасидан ўзбек тилшунослигида айтилган баъзи мулоҳазалар ҳам мавжуд. Қуйидаги сатрларнинг муаллифлари ўз вақтида бу масала юзасидан фикрларини билдиришган эди. Чунончи: *“Тил нормасини кенг ва тор маънода тушуниш мумкин. Тор маънодаги тил нормаси тилнинг у ёки бу соҳаси учун белгиланган, ўшанда қўлланилувчи тил воситаларидир (масалан, ўзбек тили доирасидаги норма). Кенг маънодаги норма бу ўзбек тилида гаплашувчи бутун коллектив нутқидаги тил воситалари йиғиндисидир”* . 1) Ёки: *“Юқоридаги айтилган фикрлар асосида норманинг моҳиятини қуйидагича таърифлаш мумкин: бир томондан, бу маълум коммуникатив вазифага ва маълум ижтимоий-нутқий вазиятга мувофиқ сўзловчи ёки ёзувчи учун нормали вариантлари хатосиз танлаб олиш имкониятини берувчи қонун-қоида, кўникма, малака, механизм бўлса, иккинчи томондан, ўша сўзловчи ёки ёзувчи конкрет нутқий мулоқатда ишлатиш учун танлаб олинган тил воситалари, яъни амалга татбиқ қилинган имкониятлардир”* . Кейинги фикр муаллифлари бошқа бир ўринда нормага *“кейинчалик нутқда қўлланиш имкониятига эга бўлган, нутқ ҳолатларига мос*

* Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. 9-бет.

** М а м а т о в А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент, 1991, 39-бет.

келадиган тил бирликлари”ни ҳам киритади* . Ушбу қараш Л.И.Скворцовнинг юқорида келтириб ўтилган фикрига ҳамоҳангдир.

Кенг ва тор маънодаги нормаларни Э.Косерю бошқачароқ талқин қилган эди. Унингча, Кенг маънодаги норма - бу “ тилнинг яшашини таъминлайдиган ҳамма тил хусусиятларининг йиғиндисидир”. Тор маънодаги норма эса, бу “функционал аҳамиятидан маҳрум бўлган тил элементларидир”** .

Шундай қилиб, нормани кенг тушунишнинг турли йўсин (аспект)лари мавжуд. Бизнинг фикримизча, нормани кенг маънода тушунганда уни тилнинг нутқий амалиётдаги лисоний воситалари ва ушбу воситаларни тўғри, мақсадга мувофиқ қўллаш ҳақидаги қондалар, булар асосида юзага келган норматив кўникма ва малакалар тизими деб тушуниш тўғри. Лекин баъзи тилшунослар умуман нормани салбий баҳолашади. Бунда улар тилнинг лисоний воситалари бўлган нормани эмас, маълум қондалар остига олинган, табиатиға кўра турғув, барқарор бўлган нормани салбий ҳодиса деб ҳисоблашади. Чунончи, В.Г.Костоморов фикрича, “Норма адабий тил ривожланишиға бирмунча тўсиқ булади ва адабий тилнинг маълум консерватизмлик

* Ҳша иш, 38-бет.

** Ҳша иш, 38-бет

ҳолатини белгилайди". Б.Горнунг ўз ишларидан бирида мана шу фикрни маъқуллайди".

Шуни таъкидлаш лозимки, нормадаги қўлланиши маълум қоидалар остига олинган воситалар суғбий эмас, қўп ҳолда табиий бўлади. Чунки бу воситалар ҳам моҳиятан тилнинг ривожланиш қонуниятлари, анъаналаридан олингандир. Бу ўринда С.И.Ожеговнинг мана бу фикрini эслаш ўриқдир: *"Норма - бу тил ривожланиши тарихий қонуниятларининг рўёбга чиқишидир, чунки ҳар бир даерга хос тил ривожланишининг типик анъаналари мавжуд бўлиб, бу эса жамият тил амалиёти томонидан маъқулланган ва тасдиқланган"****.

Ўз навбатида, норматив қоидалар, йўл-йўриқ ва қўлланималарнинг ўзи ҳам, аслида тил тизими ва қурилишида мавжуд бўлган хусусиятни инфодаланиши таъкидлаш ўриқдир. Умуман тилнинг нормалари, ундаги норматив ва нонорматив воситалар, нормага доир қоидалар билан итқий амалнёт тажрибалари орасидаги муносабатлар ниҳоятда мураккаб ҳодисалардир. Уларни у ёки бу тарзда бир томонлама баҳолаб бўлмайди.

Тил нормаси доирасида қиёс қилувчи, вариантдор воситалар мавжуд, аммо норма деб қабул қилинган лисоний воситалар тизимида

*Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. М., 1960.

**Горнунг Б. Ответы на вопросы по норме. // Вопросы культуры речи. Вып. 6. М., 1975.

***Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Основы культуры речи. Хрестоматия. М., 1984, -с.220.

бир-бирини инкор қилувчи тамоман зид, тескари ҳолатлар бўлмайди. Шунга кўра, *“норма кескин қарама-қарши турувчи (оппозиция) системаси эмас, балки бирдай нарсалар деб қараладиган (идентификация) хусусиятлар тизимидир”*⁷.

Тил нормаси ҳодисасини янада чуқурроқ ва аниқроқ англаш учун тил нормасининг тил тизими, тил қурилиши ва узусга муносабатини ёритиш муҳимдир. Ўзбек тилшунослигида ушбу масалалар ҳали мутлақо ўрганилмаганини қайд этиш ўринлидир.

ТИЛ ТИЗИМИ ВА НОРМА

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзлайдиган ёки ёзадиган киши шароит тақозосига кўра, яъни коммуникатив эҳтиёжга кўра бу тилда мавжуд сўзлар, грамматик формалар, сўз бирикмалари ва гап тузилишининг маълум қисмидангина фойдаланади. Конкрет бирор маъруза эгаси ёки маълум мақола ёхуд илмий асар муаллифи, шунингдек бирор бир бадний асар ёки асарлар муаллифи, шу каби ўз кундалиқ турмушида бу тилдан фойдаланувчи ҳар қандай шахс ҳам бу тилининг барча сўз бўйлиқларидан, грамматик воситаларидан, имловий,

⁷Основы теории речевой деятельности (Отв.ред. А.А.Леонтьев). М., 1947. с.74.

талаффуз имкониятларидан тўлиғича фойдаланмайди. Ҳатто энг машхур ва улқая ёзувчининг ижодида ўзбек тилининг бойлик ва имкониятлари амалда қисмангина ишга солинади. Мана шу маънода тилининг захиравий (потенционал) имкониятлари ҳаттоки коллектив нутқ доирасида ҳам ҳеч қачон тўлиғича ишга солинмайди.

Тилининг имкониятлари унинг реаллашган, амалда қўлланилувчи ҳолатидан доимо ортиқ ва кенг бўлади. Ҳар тилдаги мана шундай бой имкониятлар бу тилининг умумий лисоний воситалар тизимини ташкил этади.

Шу билан бирга тил тизими бу тилга оид нутқ кўриниши реаллашган, амалда қўлланишда бўлган воситалардангина эмас, балки бу тил тизимида юзага келиши, ишга солиниши мумкин бўлган қўшимча, захиравий имкониятлар йиғиндисидан ҳам иборатдир. Шу туфайли, масалан, ўзбек тили тизими бу тилдаги захиравий имкониятлар системаси ҳамдир. Ушбу маънода тил тизими амалга ошган қўлланишда бўлгангина эмас, балки амалга ошиши, қўлланиши эҳтимол бўлган идеал формалар, нутқий фаолият учун келгусида зарур бўлиб қолиши эҳтимол тутилувчи тил техникаси ва эталонларни ҳам ўз ичига қамрайди. Шу туфайли, масалан, ўзбек тили тизимини: а) ўзбек тилида амалда мавжуд, қўлланаётган, б) ўзбек тилида ўтмишда қўлланган ва в) бу тилда келажакда қўлланиши мумкин бўлган имкониятлар мажмуи, мураккаб йиғиндиси деб тушуниш керак.

Тил тизимини конкрет тилдаги имкониятлар йиғиндиси деб тушуниш фанда кўпчилик томоидан қайд этилади.

Тилшунос Н.М.Семенюк норма тил системасида мавжуд бўлган имкониятлардан олиншини таъкидлайди*. Мана шу маънода тил тизими тилдаги лисовий имконият ва воситалар, уларнинг нутқда қўлланишига оид қоидалар тўпламини ўзида қамровчи имкониятлар йиғиндисиدير. Тил нормаси эса мана шу имкониятлардан фойдаланиб нутқий амалиётда ишлатилган /қўлланган/ ҳолатлар мажмундан иборатдир**. Демак тил тизими, бир томондан, тил нормасига мос келиши ёки ундан кенг бўлиши мумкин. Аммо нормада тил тизимида бўлмаган, тил тизими йўл қўймайдиган ҳодисаларнинг бўлиши мумкин эмас.

Тил тизими ўз характерига кўра умумий ва мавҳум ҳодисадир. Тил тизимининг бу хусусияти нутққа нисбатан олинганда равшан кўринади. тизим тарихан шаклланган, қарор топган умумий-мавҳум, донмий нутқ деб олинади. Шу билан бирга нутқ - бу алоҳида, якка олинган, конкрет ўзгарувчан ҳодиса-система деб ҳам қабул қилинади. "Тизим"нинг "нутқий ҳолатга" ва аксинча, нутқий жараённинг тил тизимига

*Семенюк Н.Н. Проблемы формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. -М.: Наука, 1967, тр.9.
**Крысин Л.П. К соотношению системы языка и его нормы.// Русский язык в школе, 1968, № 2, стр.17.

муносабати тилнинг алоқа воситаси сифатида ўзига хослигини ташкил қилади.

Тил тизими ўз ички қонуниятларига эга. Тизим - бу одатда бир тилдаги ва ўзаро шартланган элементлар бирлигидан иборат*. Бундай унсурлар, одатда, бир сатҳдаги ҳодисага мансуб бўлади. Тилнинг бир сектори ёки қаватидаги имконият ва воситаларнинг ўзаро боғлиқлиги аслида тилнинг ўзи тизимий (системали) ҳодиса экани билан изоҳланади. Тилдаги тизимийлик ундаги бир хил унсурларнинг ўзаро боғлиқлиги ва улар йиғиндисининг тилдаги барча қўлланишлар, ясалишлар имкониятини ташкил этишида ёрқин кўринади. Демак, тил тизими - бу тил birlikлари ва қисмларининг ички боғлиқлигидир. Тилнинг ҳар бир сатҳий birlikлари тизимга бутунининг бир бўлаги сифатида киради ва аслида у тил тизимидаги бошқа birlikлар, қисмлар билан бевосита ёки тил категориялари орқали билвосита боғланган, алоқада бўлади. Мана шунага кўра, тил тизими мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. Мана шу хусусият тилнинг тузилишига ҳам, вазифасига ҳам алоқадордир**.

Тилнинг тизимийлик хусусияти тил тузилиши (структураси)нинг турли қават (ярус)лари кўринишлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Тилшунос А.А.Реформатский тилнинг шундай системаларини

*Реформатский А.А. Введение в языковедение. -М., 1960, стр.25.

**К о д у х о в В.И. Общее языковедение. -М.: Высшая школа, 1974, стр.133.

кўрсатади: фонетик система, морфологик система, лексик система, синтактик система* . Ўзбек тилшунослигида ҳам ўзбек тилининг луғавий тизими, фонетик тизими, морфологик тизими, синтактик тизими (қурилиши) терминлари мана шу маънода қўлланилади.

Тилнинг турли кўринишлари, сатҳлари, яруслари, қисмлари ўзаро боғлиқ, алоқадордир. Чунинчи, фонетика ва сўз ясалиши, сўз ясалиши ва морфология, лексика ва морфология, морфология ва синтаксис, лексика ва синтаксиснинг ўзаро боғлиқлиги маълум. Мана шу каби ўзаро ички боғлиқлик, алоқадорлик ушбу тизимлар орасидаги маълум қонуниятлар занжирини, тизимини кўрсатади. Шу сабабли тил аслида тизимлар тизими (системалар системаси)дир, дейилган хулосага** келинади.

Тили тизимлар тизими деб билиш ундаги тизимларга оид конкрет кўринишларининг характери билан боғлиқ. Ўзбек тили тизимида бир хил, ўхшаш унсурлардан ташкил топган ҳодисалар тизими бор. Масалан, ўзбек адабий тилидаги унлилар тизими ёки ундошлар тизими. Бундай тизимнинг тузилиши ўхшаш бўлган унсурларни қарама-қарши қўйиш орқали аниқланади. Бир хил ўхшаш унсурлардан ташкил тоган занжирлар фанда гомоген системалар деб юритилади.

*Р е ф о р м а т с к и й А.А. Принципы синхронного описания языка// О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков, - М., 1960, стр.30-31.

**Т р у б е ц к и й Н.С. Основы фонологии. -М., 1960, стр.28.

Аmmo тил қурилишида бир хил унсурлардангина ташкил топган ёки турли хил элемент “қаватлари”дан иборат тизимлар ҳам мавжуд. Бундай тизимлар ичида бир хил унсурлар билан бирга, бошқа тизимларга алоқадор унсурлар ҳам мавжуд бўлади. Бундай тизимлар фанда структура ёки гетероген системалар деб юритилади*. Гетероген системалар умумий тил тизимида “ёрдамчи”, кенжа тизим (“подсистема”)лардир. “Ёрдамчи тизимлар” тил яруслари (қаватлари) деб юритилади.

Тил структура сифатида мураккаб тизимлар тизимидир. “Ёрдамчи тизимлар” тилни тизимлар тизими деб билувчи илмий таълимот ўрганадиган асосий муаммолардан биридир. Назарий адабиётларда тил тизимининг юқорида қайд қилинган типларидан ташқари қуйидагича қават (ярус)лари ҳам қайд этилади: 1) *фонетик-морфологик қават*; 2) *морфемик-морфологик қават*; 3) *Синтактик қават*; 4) *Лексик-семантик қават*.

Келтирилганлардан ташқари яна: а) *морфофонологик қават*, сўз ясалиш қавати, *фразеологик қават сингари оралиқ қаватлар*** ҳам бор.

Хуллас, тил тизими бу тилдаги мавжуд имкониятлар йиғиндиси бўлиб, у ўз ичига амалда қўлланаётган, қўлланган ёки қўллавиш эҳтимоли бўлган ҳолатларни ҳам қамрайди. Норма эса бу тил

* К о д у х о в В.И. *Общее языкознание*, стр.136.

**К о д у х о в В.И. *Ўша асар*, 137-бет.

тизимнинг муайян даврдаги амалга ошган, нутқий амалиётда истеъмолда бўлган қисмидир. Бу масалави янада ойдинлаштириш учун тил тузилиши (структураси) билан тил нормаси орасидаги ўзаро муносабатни ҳам ёритиш лозим бўлади.

ТИЛ ТУЗИЛИШИ ВА НОРМА

Тилнинг тузилиши (структура) томони ҳам бор. Тил тузилишини, бир томондан, тил тизимидан, иккинчи томондан тил нормасидан фарқлаш лозим.

Тил тузилиши муайян даврда қўлланаётган реал тизимлардир. Тил тузилиши тилдаги кўпқиррали унсурларнинг бир бутунлик доирасидаги бирлигидир. Тил тузилишида тил тизимидаги имкониятлар амалга ошади. Масалан, ўзбек тилига татбиқан айтилса ўзбек тилининг тузилиши бу тилдаги мавжуд фонема, морфема, синтактик қурilmалар йиғиндиси ва ушбу воситаларнинг ўзаро муносабатидан иборатдир.

Тил тузилиши ҳар қандай тилнинг асоси бўлиб, у нутқда турли даражада юзага чиқади, намоён бўлади. Бунда сабаб кишилар тилдан турли конкрет вазиятлар ва ҳолатларда фойдаланади. Мана шунга кўра, тузилиш, одатда, нутқда, яъни конкрет нутқий жараёнларда аниқ намоён бўлувчи ҳодисадир.

Тил тузилиши конкрет тил доирасида олиб қаралса, бу тил сатҳларида турли даражадаги лисоний воситаларни бир бутушликка бирлаштириб турувчи ўқдир. Тил қурилиши турли тилларнинг ўзаро фарқланишини белгилувчи ва характерловчи ҳодисадир. Шу учун борди-ю тизим ҳар бир тил учун ўзига хос бўлса, тил қурилиши конкрет тил доирасида ўзгариб, турланиб турувчи хусусиятга эга. Шу туфайли ҳам, ушбу икки ҳолат масалан, ўзбек тили араб тилидан ёки немис тили хитой тилидан, инглиз тили вьетнам тилидан ўз тузилишига кўра фарқланади.

Тил тузилиши тизим ва нормага нисбатан олинганда олий даражада шаклланиш натижасидир. Ушбу шаклланиш (формализация)да тилнинг умумий белгилари кўринади ва бу белгилар тилни ўша тилга кирувчи бошқа тилларга яқинлаштиради. Тил тузилиши ўз моҳиятига кўра, аслида олий даражадаги умумлаштириш, мавҳумлаш (абстракция) натижасидир. Норма эса тил тузилишига нисбатан қуйи даражадаги мавҳумлашидир. Шу туфайли ҳам тил тузилиши ҳар қандай тилнинг асосини ташкил этади*. Тил тузилишидаги маъна шундай хусусиятга кўра ҳам дунёда кўнгинва тилларнинг тузилиши ўхшаш, бир хилдир. Ер шаридаги тиллар тузилишининг муҳим қисмлари бир хил ва мосдир. Лекин, умумий

*Степанов Ю.С. Основы языкознания, -М.: Просвещение, 1966. с.100.

тарзда олинганда, тиллар бир-биридан фарқ қилади. Бундай фарқнинг асосий бонси ушбу тиллардаги сатҳлар нормасидаги ўзгачиликлар, ўзига хосликлардир. Демак, тил тузилиши ва нормадаги ўзига хосликлар ҳам мана шу белгиларда намоён бўлади. Тузилиш бир қатор тиллар доирасида умумийликка, мосликка эга бўлса, норма хусусийликка, ўзига хосликка эгадир, яъни *“Ҳар бир тил нормаси - ниҳоятда миллий бўлган ҳодисадир”*.

Юқорида ҳам қайд қилинганидек, тил тузилиши тилнинг нутқда юзага чиққан имкониятларигина эмас, балки юзага чиқиш эҳтимолни бўлган имкониятлари ҳамдир. Тузилиш эса муайян даврда, муайян нутқий шароитда тизимнинг юзага чиққан конкрет ҳолати ёки ҳолатларидир. Демак, икки нарсаси мавжуд. Тил тузилиши ва бу тузилишнинг нутқда амалга ошириши ёки тил тузилишининг нутқда намоён бўлиши. Биринчи маънода тузилиш тил системаси тушуничасига яқинлашиб боради, аммо юқорида қайд этилганидек улар фарқлидир.

Борди-ю тил тузилиши, унинг нутқдаги намоён бўлиши тилдаги икки ҳолатни ифода этса, тилда учинчи бир ҳолат (ҳодиса) ҳам бор - бу тилдан коллектив бўлиб фойдаланишнинг, яъни тил тузилишидан маълум анъана ва малакалар асосида фойдаланиш қондалари. Мана

‘С т е п а н о в Ю.С. Основы языкознания, -М.: Просвещение, 1966, с.100.

шу кейинги ҳодиса нормадир. Шундай қилиб, келтирилган маънода структура норма ва нутққа қарама-қарши туради, улардан фарқланади.

Келтирилган учта ҳолат: а) тил тузилиши; б) тил тузилишининг нутқда намоён бўлиши, қўлланилиши (реализация) ва в) норма тилдаги учинчи сатҳни ташкил этади, бу: тузилиш - норма - нутқ чизмаси (схемаси)дир.

Тизим - норма - нутқ ва тузилиш (структура) - норма - нутқ схемаларининг моҳиятини янада равшан тушуниш учун тизим ва тузилишнинг нутқдаги, индивидуал нутқдаги конкрет қўлланишлардаги хусусиятларини очувчи учинчи муҳим ҳодисани ёритишга тўғри келади - бу узусдир.

Узус ҳар қандай тилнинг реаллашуви, яъни нутқий ҳолатидир. Узуснинг мазмуни ва моҳияти умуман тил нормаси, жумладан адабий норма ҳодисаларини тушуниш учун катта аҳамиятга эга.

УЗУС ВА НОРМА

Кишиларнинг тилдан фойдаланиши мураккаб ва кўпқиррали жараёндир. Нутқ - чексиз, кўпсонли ҳамда индивидуал, ўзига хос ижтимоий-руҳий фаолиятдир. Шу билан бирга, нутқ кўринишлари конкрет шароит, мақсад, ижтимоий муҳитга кўра ҳам фарқланади. Бу ҳолда масалан, шахсларнинг конкрет нутқни сифатида олиб қаралса, бу

тилдан фойдаланувчи шахсларнинг турмуш тарзи, касб-кори, шеваси, дунёқараши, айтмоқчи бўлган фикри, мақсади, нутқий вазият, сўзловчининг руҳий, физиологик ҳолати, адабий тил ва унинг имкониятларини қанчалик эгаллагани, маълумоти ва шунга ўхшаш жуда кўп омиллар билан чамбарчас боғлиқдир.

Келтирилган омиллар ўзбек тилида сўзловчи шахс (шахслар) нутқида бу тил тизими имкониятидан сўзловчининг қанчалик, қайси даражада фойдаланиши, бу лисоний воситаларининг тил талаблари нутқан назаридан қандай ҳолатда бўлишини таъминловчи муҳим омилдир. Ўзбек кишисининг нутқи: коммуникатив ҳолат, айтилувчи хабарнинг таркибига, у фойдаланаётган тил шаклининг характериға, қайси нутқий услубға мавзубиниға кўра - *адабий нутқ, диалектал нутқ; оддий сўзлашув нутқи, сўзлашув нутқи, адабий сўзлашув нутқи, жаргон нутқи; нейтрал нутқи; илмий нутқи, бадиий нутқи, тантанавор нутқи ёки мотам нутқи, мактубий нутқи ёки расмий услуб нутқи* ва бошқа ҳилдаги кўринишларға эға бўлади. Бу нутқ кўринишларининг барчасида ўзбек тилининг лисоний тизими имкониятлари, ушбу нутқ услуби ва шаклининг меъёрий талабларига мос тарзда ишға солинади.

Кишилар индивидуал нутқларида ҳам, коллектив нутқда ҳам тилдан ва тил воситаларидан маълум кўникма, малакаға кўра фойдалавилади. Буздай кўникмалар, одатда, асрлар давомида стихияли равишда пайдо бўлган, аммо ушбу тилда гаплашувчи жамоа

Ўртасида тилдан фойдаланишнинг олдиндан одатий тусга кирган қондаларидир. Мана шу коллектив нутқий кўникмалар, малакалар йиғиндиси фанда узус деб юритилади. В.Т.Ковальчукнинг фикрича: “... тил-узус мазкур илтимой жамоада қабул қилинган ва нутқда намоён бўлувчи тил воситалари орқали юзага чиқувчи малакалар йиғиндисидир”. В.И.Кодуховнинг ёзишича: “Узус - тилнинг яшashi ва фаолиятининг содда, оддий (элементар) шакли бўлиб, тилдаги барча реал қўлланишларнинг йиғиндисидир”*. Демак, ўзбек тили узуси бу тилдан амалда фойдаланиш жараёниларида қўлланаётган барча тил воситалари, яъни тузилмалари мажмуидир. Узус нутқий одат, малака сифатида жуда мураккаб ва кўпқиррали ҳодисадир. У бутун коллектив нутқ тажриба ва воситаларини, шунингдек ҳар бир индивидуал нутқдаги тил хусусиятларини ўз ичига олади. Демак, мана шу маънода тил структураси ва узус тилдаги барча реал қўлланишларни қамровчи ҳодиса бўлиб, улар тилнинг умумий нормаси яшайдиган умумий чегаралардир***.

Тилнинг, узусда, яъни узус-нутқда қўлланган барча воситалари узурал нормани ташкил этади. Узурал нормага тил яшаш шакллариининг барча кўринишларида мавжуд ва намоён бўлувчи қўлланишлар кирази.

*К о в а л ь ч у к В.Т. К критике некоторых теории соотношения языка и речи. // Вопросы лексикки и грамматики русского языка, Фрунзе, 1964, стр.127.

**К о д у х о в В.И. Общее языкознание, стр.73.

***Сб.: Общее языкознание, стр.558.

Булар: а) диалект ва шевалардаги; б) иктымол диалектлардаги; жумладан в) жергонлардаги; г) кундалик-турмуш нутқининг турли кўринишлари бўлмиш - шаҳар, вилоят койнеларидаги; д) интердиалектнинг турли тилларидаги қўлланиладиган воситалар ва кўнакмалардир.

Демак, узус тил ва нутқ ҳодисаси сифатида ҳажман жуда кенг, мазмунан мураккабдир. Узус адабий нормадан кенгроқдир. Бунга сабаб узус тилининг нормага кирмайдиган томонлари, воситаларининг ҳам қамрайди. Чунончи, узус тилдаги маълум фавқулодда (окказионал), анъанавий бўлмаган, норма нуқтаи назаридан нотўғри ҳисобланувчи унсурларини ҳам ўз ичига олади. Бундай унсурлар, кўп ҳолда, анчагина турғун ва барқарор бўлади*.

Баъзи адабиётларда узусни ташкил этувчи унсурларини бошқачароқ талқин этишлар ҳам учрайди. Чунончи, тилшунос О.С.Ахманова узусни тилда қўлланишини одат тусига кирган сўзлар, иборалар ва ифодалар деб тушултиради, лекин уларнинг окказионал қўлланишини фарқли ҳодиса деб кўрсатади**. Узуснинг нормадан кенглиги узусга кирувчи унсурлар доирасининг кенглигидандир. Нормага нутқдаги барча ҳодисалар кирма олмайди. Масалан, адабий тил нормасини олсак, унга адабий тилнинг муайян даяри нормаларни талабларига жавоб

*Сб.: "Общее языкознание". -М., 1970, с.559.

**А х м а н о в а О.С. Словарь лингвистических терминов, -М., 1969, изд-во "СЭ", с.484.

берадиган, адабий-норматив деб қабул қилинган уйсурларгина киради. Аммо, узус нормадан фарқли равишда ушбу миллий тилда мавжуд бўлган ва қўлланилаётган барча восита ва имкониятларни қамрайди. Узусга анъанавий ва анъанавий бўлмаган баъзи барқарор ёки барқарор бўлмаган, намунавий норма нуқтан назаридан ногўғри, яъни хатолик ҳисобланувчи, шунингдек хилма-хил окказионал қўлланишлар ҳам киради. Шунга кўра узус ва норма оддий диалектал вутқлар доирасида ҳам тўла мос келмайди.

Борди-ю, келтирилган фикрни ҳозирги ўзбек тили узусига - ўзбек тилининг узусал лексикасига татбиқ этилса, у ҳолда ўзбек тили узусал лексикаси нормасига ўзбек тили луғат таркибидаги қуйидаги лексемалар киради:

- 1) ўзбек тилидаги анаъанавий луғавий фонд, яъни лексика;
- 2) ўзбек тилидаги диалектал лексика;
- 3) ўзбек тилининг касб-ҳунар (професссионал) лексикаси;
- 4) ўзбек тилидаги китобий сўзлар;
- 5) ўзбек сўзлашув вутқи лексикаси;
- 6) ўзбек тилидаги жаргонлар лексикаси;
- 7) ўзбек тилидаги вульгаризмлар, яъни дағал сўзлар;
- 8) ўзбек тилидаги эскирган сўзлар (архаизмлар);
- 9) ўзбек тилидаги тарихий сўзлар (историзмлар);
- 10) ўзбек тилининг илмий термивологияси;

11) ўзбек тилидаги окказионализмлар ва ўзбекча матилларда учрайдиган экзотизмлар намуналари;

12) Сўзларни нотўғри қўллаш ёки нотўғри яшаш туфайли юзага келган луғавий хатоликлар ва бошқалар.

Ўзбек тили лексикасининг келтирилган тип ва қатламлари ўзбек тилининг умумнормасига киради, аммо ўзбек тилининг адабий нормаси келтирилган лисоний ҳодисаларнинг барча кўринишларини қамрайди.

Шундай қилиб, узуснинг, узуал норманинг имкониятлари кенг, кўпқиррали ҳам мураккабдир. Ўзбек тилининг умумнормаси маълум маънода ўзбек тили узуал нормасига яқинлашиб боради ва мос келади. Аммо ўзбек адабий тили нормаси нуқтан назаридан бу фикрни айтиш мумкин эмас. Адабий тил нормаси аслида жамоавий нутқ жараёнида маълум танланишлар, баҳоланишлар туфайли туғилади. Узуал норманинг келтирилганидек, ниҳоятда кўпқиррали ва кенглиги жуда катта заҳиравий (потенциал) имкониятлар йиғиндиси эканини кўрсатади. Ўз навбатида, узусдаги бу хусусият нутқ пайтида эркин танлаб ишлатиш учун қўл келувчи кўпсонли имкониятлар ҳамдир*. Тилшунос В.Т.Ковальчук тилини, Ф де-Соссюр таъкидлаганидек, *тил-схема*, *тил-норма*, *тил-узус* сифатида таҳлил қилар экан, кейинги тушунча, яъни *тил-узусга* хос қуйидаги муҳим томонларни қайд этади:

*В и н о к у р Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий.// *Стилистические исследования. -М., 1972, 29.*

1) тил-узус муайян ижтимоий жамоада тилдан фойдаланиш борасида одат тусига кирган кўникмалар мажмуидир;

2) узус нутқ сўзланаётган пайтда эркин танлашга имкон берувчи кўпсонли имкониятлардир;

3) норма узусдан туғилади, аммо аксинча бўлиши мумкин эмас;

4) узуссиз норма йўқ, нормасиз узус йўқ*.

Шундай қилиб, норма бу узус эмас, аммо у узусдан туғилади, узуссиз мавжуд бўла олмайди. Тил нормаси амалда қўлланиш ҳолатларига таянади, яъни у жамоавий нутқий жараёнда туғилади. Тил схема сифатида эмас, узус сифатида реал ҳодисадир. Тилнинг реаллиги эса нутқ билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам узус ва нутқ бир-бирисиз яшай олмайди. Чунки тил абстракция бўлса, нутқ унинг амалдаги қўлланилишидир. Ҳатто норма ҳам узусга нисбатан абстракциядир, конкрет нутқий жараён ва коллектив қўлланишлар, яъни жамоавий узус реал тил воқелигидир.

Хуллас, норманинг туғилиши ҳам, унинг вазифаси ҳам нутқий мақсадга қаратилгандир. Тил нормасининг ўзи ҳам турли-туман нутқий кўринишлар, жараёнларнинг реал ифодаси бўлган узусдан олинади. Шу

*К о в а л ь ч у к В.Т. К критике некоторых теории соотношения языка и речи, -с.127.

туфайли М.М.Гухман адабий норма асосан мавжуд узуснинг кодификацияси сифатида шаклланади* деб кўрсатган.

Узус, қисқа қилиб айтганда, тилнинг индивидуал нутқий ҳолатларда ва индивидуал нутқий ҳолатлар мажмун бўлган жамоавий нутқда реаллашган кўринишларини ифода этади. Шу туфайли узус қамрайдиган унсурлар доираси ниҳоятда кенг ва бу унсурлар сон ва мундарижа жиҳатдан жуда ҳам кўпқирралидир.

Тил тизими, нормаси, узуси маълум изчил хусусиятларга эга. Бу хусусият тил тизимининг умумийлиги, муштараклигида, норманинг алоҳидалиги, ўзига хослигида, узуснинг эса жузъийлигидадир**.

Адабий нормага нисбатан узус, яъни узусал норма кўпқиррали ва ҳаракатчандир. Бу тилдаги учта: а) тарихийликда; б) тарқалиш (ареал)да; в) ижтимоий ўзгаришларда*** ёрқин намоён бўлади.

Умумузус, яъни умумтил узусига нисбатан олиб қараладиган бўлса, тилнинг яшаш ва вазифа ўташ шаклларида бири бўлган адабий тил ўзига хос узус ва ўзига хос нормадир.

* Г у х м а н М.М. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку, часть вторая. -М., 1959, с.173.

** К о в а л ь ч у к В.Т. Уша иш, 127-бет.

*** К о д у х о в В.И. Келтирилган асар, 173-бет.

УМУМНОРМА ВА ХУСУСИЙ НОРМА ТУШУНЧАСИ

Тил бирдан ортиқ кишиларнинг, яъни жамоанинг алоқа қуролидир. Тилдан фойдаланиб фикр алмашинувчи кишилар икки суҳбатдош ёки бир неча суҳбатдошлар, оилавий доира, маълум ижтимоий ёки ишлаб чиқариш жамоаси бўлиши мумкин.

Тилдан фойдаланувчи кишилар гуруҳи икки кишими ёки бир неча кишиларними, ёхуд бир жамоа ёки маълум ҳудуд аҳолисими, бундан қатъи назар одамлар бир-бирини тушуниши, англаши учун фойдаланилаётган тил воситалари ўша кишилар учун тушунарли ва умумий бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда одамлар орасида фикрлашишга, бир-бирини тўлиқ англашга эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам маълум тил жамоаси ўзи фойдаланаётган тил воситаларини эгаллаган, ўзлаштирган ва унга кўниккан бўлади. Шу сабабли ушбу тил жамоаси нутқида мана шу жамоа аъзолари учун тамоман ёт, тушунарсиз бўлган тил воситалари қўлланилмайди. Ўзбек тилининг маълум шеvasида гапланувчи оилаларда, қолаверса бутун қишлоқда, маълум ҳудудда яшовчи кишилар нутқининг ўзаро тушунарли бўлиши келтирилган хусусиятга асосланади. Бошқача айтганда тилнинг муайян жамиятда қабул қилинган ифода воситалари аслида “коллектив кўникма”га асосланади. Тил жамоасининг “коллектив кўникма”си аслида ушбу кишилар гуруҳининг тилдан фойдаланишида маълум

‘С о с с ю р Ф. де. Курс общей лингвистики, -Москва, 1933, стр.79.

анъанага, маълум умумий интизом ва тартибга риоя қилиши демакдир. Мана шу интизом ва тартиб ушбу - жамоа фойдаланувчи тилда, унинг восита ва имкониятлари тизимида умум учун тушунарли воситалар мажмуини юзага келтиради. Ушбу мажмуа бу тил учун муайян даврда, муайян жамоа нутқи учун нормадир, Мана шундай умумнормасиз тил ўзининг ижтимоий алоқа қуроли сифатидаги вазифасини бажара олмайди. Шундай қилиб, умуман тил ўз ижтимоий вазифасига кўра норматив тизимдир*. Ҳар қандай тил маълум нормаларга эга бўлиши, нормали бўлиши шарт, чунки бу хусусият тилнинг жамоавий алоқа воситаси эканлиги билан боғлиқ: *“Тил кишилар ўртасида алоқа воситаси сифатида доимо нормаланган бўлади”***. *“Тил ундан фойдаланувчи жамоа аъзолари учун бирдек тушунарли бўлиши учун ўзининг маълум белгиланган, кайд этилган норма ва қоидалари илғиндисига эга бўлади”****.

Ҳар қандай тилнинг нормага, маълум норматив тизимга эгаллиги шубҳасиздир. Аммо тилнинг нормали эканлиги бошқа бир қатор масалаларга аниқлик киритишни талаб этади. Булар қуйидагилар:

* К о ж у х а р ь Д.А. К вопросу о характере языковой нормы. // Тезисы докладов научно-методической конференции факультета иностранных языков. Одесса, 1964, стр.3.

** И ц к о в и ч В. О языковой норме. // Русский язык в национальной школе, 1964, № 3, стр.6.

*** Общее языкознание. -М., 1970, стр.91.

1) Тилда нормалари ҳар доим бўлганми? 2) Норма адабий тилнинггина хусусиятими ёки тилнинг барча кўринишлари нормалими?

Ушбу масалалар тилшуносликда етарли ёритилган эмас ва айтилган фикрларда изчиллик, бирлик йўқ.

Чунончи, Ю.С. Маслов фикрича тил нормаси маълум онгли танлаш маҳсулидир. Бундай танлаш маълум тарихий даврда юзага келган ва улкан ютуқ ҳисобланади. Уруғ-қабилачилик даври кишилари онги учун унинг фикрича, ўтмиш даврларнинг маълум тарихий этапларида бундай тушунча ёт бўлган*. Аммо ушбу муаллиф диалектлар ва “содда тил” (“просторечие”)нинг ҳам ўз нормаси борлигини инкор этмайди**. Норма тушунчасини фақат адабий тилнинг юзага келиши билан, яъни онгли ишланган норма билангина боғлаб қўйиш, баъзи олимлар фикрича, хатодир. Умумий ва мажбурий нормалар тилда доимо бўлган. Онгли ишланувчи ва бошқарилувчи нормаларнинг ўзи аслида ўша олдидан мавжуд бўлган умумий нормалардан олинадиган***.

Нормани худди тилнинг ўзи каби қадимий деювчилар ҳам бор. Бу ўрнида Ф.П. Филлининг мана бу фикрлари характерлидир: *“Тил нормаси ҳақидаги масала ҳам худди тилнинг ўзи каби кўҳнадир. Тилнинг*

*М а с л о в Ю.С. Общее языкознание, стр.54.

**Ўша асар, 62-бег.

***И в а н о в В. Обобразовании восточно-славянских национальных языков.// Вопросы языкознания, 1959, № 4, стр.68.

ижтимоий табиатини унинг алоқа қуроли бўлиши, тўпланган билимларни (шунингдек бошқа хил хабарларни) сақлаш, бошқа авлодларга етказиш ташкил қилади. Бу ҳол тил нормаларини мана шу тил жамоаси учун умуммажбурий қалиб кўяди.

Ҳар ҳолда, ҳар қандай жамиятнинг нутқий амалиётида қандай қилиб тўғри сапириш мумкин ёки бундай сўзлаш мумкин эмас дейилган масала у ёки бу тарзда ҳал қилиб келинган” .

Демак, норма тил учун доимо хос бўлган ва у тилнинг доимий йўлдошидир. Шундай экан, норманинг умуман тилга, жумладан ўзбек тилига ҳам доимо хос бўлгани аниқ. Лекин тил нормаси умумий ва хусусий ҳодисадир. Норманинг бу хусусияти уан конкрет тилга, конкрет тилнинг хусусий кўринишларига татбиқ этганда аниқ кўринади. Маълумки, ҳар қандай тил, жумладан, ўзбек тили ҳам жамият учун алоқа воситаси функциясини турли шаклларда, ижтимоий кўринишларда ўтайди. Чунончи, ҳозирги давр миллий тиллари тил яшаш шакллариининг мураккаб тизимини ўзида мужассамлаштирган ва ўз ичига қуйидаги ҳодисаларни қамрайди:

1) адабий тил (адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари);

2) халқ сўзлашув тили ёки сўзлашув нутқи;

* Ф и л и Ф.П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи Сб. “Вопросы культуры речи”, № 7, М., Изд-во “Наука”, 1966, стр.15.

3) яримдиалектлар, эжумладан тилининг лаҳжалардан устун турувчи шакллари, масалан, фольклар тили;

4) шаҳарча содда тил кўринишлари;

5) маҳаллий, ҳудудий лаҳжа*.

Тил нормаси тушунчасининг тилининг келтирилган ижтимоий-вазифавий (функционал) кўринишлариси муносабати қандай? Норма тил янаш шакллариининг барчаси учун хосми? Ушбу масаланинг тўғри ҳал этилиши; а) умуман тил нормаси тушунчасини; б) конкрет бир тил учун хос унуторма тушунчасини; в) адабий норма тушунчасини тўғри тушуниш ва тўғри талқин қилишга имкон беради.

Қайд қилинганидек, норма умумий хусусияти. Аммо ушбу ҳодисани синхроник йўсинда тушунилгани ҳолда уни фақат адабий тилга хос ҳодиса деб билиш ҳоллари учраб туради. Бунга икки нарсга сабабчи бўлмоқда:

1. Норма тушунчаси кўпроқ адабий тилга доир ишларда талқин қилинади;

2. Нормани фақат оғли ишланган белгиланган, воситалар, ҳодалар деб билинади.

Норма ҳодисасининг тилининг барча янаш шакллари учун хослиги тилшунослик фанида анча кенг изохланган.

*Вопросы формирования и развития национальных языков, - Москва, 1960, стр.5.

Ҳар қандай нутқий кўринишининг маълум нормаларга амал қилишини А.М.Пешковский ҳам таъкидлаган. Унинг фикрича, ҳар қандай нутқ гапировчидан маълум аниқлик, тўғрилиқни талаб қилади. Шу сабабли “норма” маълум даражада ҳар қандай нутқ, гаплашиш табиатига хосдир. Табиий, эркин гапирешнинг турли кўринишлари ҳам нормалидир. Ҳатто адабий тилда гапировчи шахс оддий ва табиий тилда гапировчига нисбатан фикр аниқлигида кўпроқ қийналади*.

Норма ҳар қандай “*жамоавий нутқ*” “*лаҳзавий муҳит*”, бошқа хил “*истимоий муҳит*” нутқлари учун ҳам хосдир. Бу ҳақда айтилган баъзи фикрларни келтирамиз.

Норма фақат адабий гапиреш, адабий нутқ учунгина хос эмас, у ҳар қандай тил жамоаси нутқида мавжуд ҳодисадир: “*Тил нормаси ҳар қандай тил жамоасида мавжуд. Адабий тил нормаси халқ тили нормасидан ўз сифатий белгиларига кўра фарқ қилади, холос*”^{**}. Тил нормасини агарда тилнинг тизим берувчи имкониятларини қувдалик нутқий амалиётда коллектив равишда қўллаш аъъанаси деб тушуниладиган бўлса, у ҳолда норма ҳар қандай тил идиоми (маҳаллий кўриниши) учун тегишли бўлиб чиқади. Ушбу маънода норма тилнинг барча яшаш формаларига даҳлдордир. Адабий тил эса тилнинг ушбу

* Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык. //Избранные труды. -М., 1959, стр.56-68.

** Ицкович В.Д. Языковая норма, -М., 1968, стр.6.

шакллари кўринишидан биридир, холос. Демак, адабий тил нормаси миллий тил умумнормасининг хусусий кўринишларида биридир* .

Диалект ва шевалар, шунингдек, тилнинг бошқа ижтимоий шакллари нормасини адабий тил нормалари олдига қўйилувчи талаблар асосида ўлчаш туфайли тилнинг адабий нормасидан бошқа кўринишларни инкор этиш ҳоллари учраб туради. Диалектал синонимларнинг кучлилиги, моделлар донрасининг кенглиги, тил воситаларининг етарли даражада вазифавий чегараларга эга эмаслиги ва бошқалар баъзи тадқиқотчиларнинг шевалар нормасини инкор этишларига олиб келган. Аммо баъзи тадқиқотлар шеваларда турғун нормалар йўқ деювчи фикрларни инкор қилади** . Умуман ҳар қандай тил муҳитида, шунингдек диалектда ҳам “тўғрилиқ” ва “вотўғрилиқ” ҳақидаги интуитив тасаввур мавжуд. Бу айниқса шевада гаплашувчи ёш авлод ва кекса авлодлар нутқи тўқнашганида ёрқин кўринади. Маълум шева вакили ёки шева жамоаси ўз шевасини энг тўғри тил деб билади. Ушбу тасаввур шевада гаплашувчиларнинг ички ва ташқи таъсирланиши (реакцияси)да ёрқин кўринади. *Ички таъсирланиши* - сўзлаганда ўйлаш, нутқ жараёнида сўзларни ахтариш, ёш болага тил ўргатиш, суҳбатдош нутқидаги “нуқсонлар”ни тўғрилаш, унга нутққа даҳлдор саволлар бериш, сўзловчининг нутқидаги баъзи

* Общее языкознание. -М., 1970, стр.565.

** О р л о в Л.М. О социальных типах современного территориального говора.// Язык и общество. -М., 1968, стр.155-156.

қўлланишларга қўшимча изоҳ бериши, шева акцентидан қутула олмаслик ва бошқаларда кўринади. *Ташқи таъсирланиш* - ўзга (кўшки) шева вакиллари сўзлаганда улар нутқида қўлланган баъзи воситаларга ҳайратланиш, уни тушувмаслик ҳолларида, ёт шева вакилига изоҳ талаб қилувчи саволлар бериш, қўшни шева вакили нутқидан кулиш, адабий тилни махсус таълим орқали эгаллаш, адабий тилга хос баъзи норматив воситаларга тезда кўнникиб кета олмаслик ёки уларнинг баъзиларини хатолик деб билиш, шевага хос дикция ва акцентлардан тазоман қутилиб кета олмаслик ва бошқаларда намоён бўлади. Диалектал норманинг мавжудлиги диалектал лугатларда бир шевага доир сўзларнинг бошқа шева фактларига солиштириб ёки адабий сўзни келтириб изоҳлаш ҳолларида намоён бўлади. Шева ва диалектларга хос нормаларнинг баъзи турғун хусусиятлари дикторлар нутқининг доимий акценти бўлиб келмоқда. Худди шуниңдек, бадбий адабиёт тилидаги персонажлар нутқида келувчи баъзи диалектал лексемаларга махсус изоҳлар беришга тўғри келиши ҳам шеваларнинг жузъий нормаси билан алоқадордир. Буларнинг ҳаммаси диалектал муҳитда ҳам *"тил нормасини ҳис қилиш"*нинг мавжудлигини кўрсатади. Лекин шевалар нормаси стихийли равишда, адабий тил нормаси эса билги равишда шаклланади.

Норма маҳжа ва шеваларда ўзига хосдир. Диалектал норма мажбурий деб тушунилмайди, билвосита, неготив равишда, яъни

“бундай демаймиз”, “биз бундай деб гапармаймиз” сингари тасаввурлар асосида амалга оширилади*. Адабий ва лаҳжавий норма моҳияти ва сифатига кўра эмас, балки мажбурийлиги ва англаниши, тан олинишига кўра фарқланади. Стабиллик ва турғушлик (“устойчивость”) барча нормалар учун хос ички (имманент) белгидир. Амма норманинг стабиллик ва мажбурийлиги адабий тил нормасидагина кодификация билан мустаҳкамланади. Бу турли норматив кўрсатмалар - луғатлар, грамматикалар, турли-туман маълумотнома ва қўлланмаларда ўз ифодасини топади.

Диалектал норма, яъни халқ тили нормаси назарий аралашув ва қайта ишловга муҳтож эмас. У бундай ғамхўрликсиз ҳам ривожланаверади. Бу хусусият маҳаллий ва ижтимоий диалектлар нормасининг барчаси учун тааллуқли бўлиб бу норма ўзига хос мажмуадир. Бу нормага тил жамоаси ўз нутқида фойдаланаётган барча воситалар кирди. Бу воситалар ушбу шева закиллари нутқий расм қилиб олган лисоний ҳодисалар бўлиб, уларнинг қўлланиши одатий нутқ анъаналари, узус асосида белгиланади. Бу нормадан четга чиқишлар махсус баҳолабмайди, халқ тили ўз нормасини бундай баҳолашга муҳтож ҳам бўлмайди**.

* Актуальные проблемы культуры речи. -М., 1970, с.62.

** Г а в р а н е к Б. Задачи литературного языка и его культура. // Пражский лингвистический кружок. -М.,1967, с.340.

Шундай қилиб, норма ҳодисаси тилнинг барча яшаш шакллари, ижтимоий тармоқлари учун бирдай тегишлидир. Ҳар қандай норма учун *“адабийлик”* шарт эмас. Этнографик гуруҳлар нутқида, маҳаллий шеваларда ҳам ўзига хос *“нормани ҳис қилиш”* қобилияти ривож топган бўлади. Шунинг учун *“тил идеали”* тушунчаси фақат адабий тилгагина хос хусусият эмас. Адабий тилдагина эмас, маҳаллий шеваларда ҳам лисоний идеал турғун ва консервативдир. Аммо диалект ва шевалардаги турғунлик адабий тилдагина кўра ожиз ҳамда кучсиздир.

Лаҳжавий норманинг хусусиятлари умумтил тизимида лаҳжавий тизимнинг тутган ўрни билан белгиланади. Тадқиқотчиларнинг қайд этишича диалект тизим, умумтил тизимидан: 1) *тобелиги*, 2) *очиқлиги*, 3) *кўпроқ ўтказувчанлиги*, 4) *вариантдорлиги* билан фарқланади” .

Адабий тил ҳам умумтил тизимининг алоҳида татбиқи, алоҳида вариантыдир. Аммо адабий тилнинг умумтил тизимига тобелиги бошқачароқ характердадир: а) адабий тил умумтил системасига тобе бўлса-да, аста-секин у ушбу тизимга кирувчи тил кўринишлари орасида авангардлик, етакчилик ролини ўйновчига айланади; б) умумтил

* Гельгардт Р.Р. О языковой норме. //Вопросы культуры речи, вып.3. 1961, с.31-32.

** Вопросы социальной лингвистики. стр.331,333.

тизимининг имкониятлари кўпроқ адабий тилда намоён бўлади, рўёбга чиқади* .

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан муайян тил доирасидаги нормани дастлаб икки катта гуруҳга бўлиш мумкин деган хулоса чиқади:

1. *Тилнинг умумнормаси - умумтил нормаси ёки умумий норма;*
2. *Тилнинг хусусий нормалари ёки хусусий норма.*

Умумий норма маълум тилнинг, масалан, узбек тилининг барча кўринишларида қўллаб-қўллаётган нормалар йиғинидан иборат. Ўзбек тилининг умумнормаси ўзбек тили доирасидаги хусусий норма кўринишларига эмас, бошқа қардош ва ноқардош тиллар нормасига солиштирилган ҳолда аниқлаш мумкин.

Туркий тиллар оиласига кирувчи ҳар бир тилнинг нормалари ўзига хос томонларга эга бўлиб, бу ҳол ҳар бир туркий тилнинг хусусий нормаларини ташкил қилади. Масалан, бу хусусиятнинг туркий тиллардаги сўз ва сўз формалари, уларнинг маъноларидаги фарқлар мисолида қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1) сўз барча туркий тилларда бир хил, ўхшаш ёки яқин шаклда мавжуд бўлади, аммо бу тиллардан баъзиларида сўз ифода қилувчи маънолар фарқланади. Чунончи, *д а р д* сўзининг ўзбекча ва татар тилида ифода этувчи маъноларини солиштириб кўрайлик:

* Ҳафтага, 335-бет.

Ўзбек тилида	Татар тилида
<i>Дард</i> - 1) болезнь, недуг;	<i>дэрт</i> : - 1) страсть, пыл, чувство,
2) <i>перен</i> : горе, боль, печаль, скорбь;	душевный подъём
3) <i>перен</i> : заветная мечта, мысль, думы, забота.	2) желание, охота, побуждение: стремление;
4) родовые схватки (Ўзбеко-русский словарь, с.113.)	3) <i>диал.</i> горе, переживание (татарской-русский словарь, с.140)

Кўринадики, д·а·р·д сўзининг асосий маънолари бу тилларда ҳаттоки қарама-қарши маъноларни ифодалайди.

2) Сўз бир печа тилда бир хил депотатив-маъно англатади, лекин у ҳар бир тилда шаклий жиҳатдан фарқлидир. Чунончи ўзбек ва қозоқ тилларида: *йўқ // жўқ, йўл // жол, пахта // мақта, ер // жер, юриш // журис, хушамад / қошемет, товуш // дауыс, чим // шым, ботқоқ // батқақ, мушук // мысық, чивин // шыбын* ва бошқалар.

3) Битта сўз (шакл) туркий тилларнинг баъзиларида фарқли, турли маъноларни ифодалайди. Бу маънолар ҳар бир тилда миқдоран ҳам фарқланиши мумкин. Чунончи: “К ў з” сўзининг “Татарча - русча” луғатда (Москва, 1966) 9 та маъноси (332-333-бетлар), “Ўзбекча-русча луғатда” (Тошкент, 1988) 4 та маъноси (226-228-бетлар), татар тилидаги 12 та маъноси (Ўша луғат, 61-62-бетлар), “Э ш и т м о қ”

сўзининг ўзбек тилидаги 5 маъноси (Ўша луғат, 586-бет), татар тилидаги 2 маъноси (Ўша луғат, 182-бет) берилган ва ҳакозо.

4) Сўз маъноси ҳар бир тилда турли сўз ясовчилар орқали ифодаланади: *чизиш* (ўзбекча) - *сызу* (қozoқча), *ҳайдайдиған* (ўзбекча) - *айдайтын* (қozoқча), *салқинлаш* (ўзбекча) - *салқындау* (қozoқча), *кезувчи* (ўзбекча) - *кезбе* (қozoқча) ва бошқалар.

5) Битта маъно якка сўз лексема орқали ёки бирдан ортиқ сўз - сўз бирикмаси ёрдамида ифодаланади. Чунончи: *Саъят* (ўзбекча), *коркем опер* (қozoқча), *торф* (ўзбекча), *шим тезек* (қozoқча), *устн билан* (ўзбекча), *устімінен* (қozoқча), *аччиги чиқши* (ўзбекча), *ашулану* (қozoқча) ва бошқалар.

6) Битта тушунча турли тилда ўз сўз ёки ўзлашма сўз орқали ифодаланади: *назбатчи* (ўзбекча), *кузатчи* (қozoқча), *нефть* (ўзбекча), *минай* (қozoқча), *торф* (ўзбекча), *шим тезек* (қozoқча) ва бошқалар.

Ўзбек тили умумнормаси бу тил тизими муайян даврда имкон берган барча қўлланишлар кўринишидир ва тилнинг умумий нормаси бу норманинг муайян вақт доираси, мавжуд барча тиллари, турларини, услубий кўринишларини қамрайди.

Юқоридаги таҳлилларга диққат қилинса умумий норма термини ва тушунчаси бир неча лисоний ҳодисалар учун умумий ном бўлиб келади.

1. Умумий норма дейилганда: битта тил системасига, оиласига мансуб қардош тилларнинг тил тузилишидаги муштарак воситалар ва хусусиятлар тушунилади. Чунончи, ўзбек, қozoқ, қорақалпоқ, қирғиз, татар тилларининг луғавий нормаси учун бир қатор қадимий туркий сўзлар, шунингдек араб ва форс тилидан ўзлашган маълум гуруҳ сўзлар муштарак нормадир. Улар фақат фонетик ўзгачиликлари билангина фарқланади. Чунончи:

ТИЛЛАР					
Ўзбек тили	қорақалпоқ тили	қирғиз тили	татар тили	туркман тили	қozoқ тили
бағир	баўыр	боор	бавыр	бағыр	бауыр
бўй	бой	бой	буй	бой	бой
ер	эсер	эсер	эсир	ер	эсер
ёш	эсас	эсаш	яшь	яш	эсас
йил	жыыл	жыыл	ел	йыл	жыыл
кельмоқ	келиў	келуу	килу	гилмек	келу
кумуш	гумис	кумуш	кэмеш	кумуш	кумис
минг	мын	мин	мен	мун	мын
тиш	тис	тиш	теш	дин	тис
тош	тас	таш	таш	даш	тис ва б.

2. Умумий норма тушунчаси ўзбек миллий тилининг барча ижтимоий вазифавий кўринишлари, нутқ типлари ва услублари учун муштарак бўлган воситалари тизими маъносини ҳам англатади. Масалан, *пон, тош, сув, қош, оғиз, тиш, қўл* каби сўзлар, баъзи морфологик қолиплар ва сўз ясаш моделлари ўзбек адабий тилида,

Ўзбек шева ва лаҳжаларида учрайди ҳамда деярли бىر маънода қўлланилади. Демак, булдай лисоний воситалар ўзбек тилининг келтирилган кўринишлари учун умумий нормадир.

3. Умумий норма тушунчаси тил воситаларининг қўлланилиш доирасидаги муштараклик, умумийликни ҳам билдирди. Масалан, ўзбек адабий тили учун норма ҳисобланган лисоний воситалар ва уларга доир қондалар бу тилдан фойдаланувчи барча кишилар учун умумий қўллаймадир. Демак, адабий тилининг нормалари умуммажбурий нормадир. Умумий норма тил нормасининг мана шу хусусияти маъносинда талқин қилиниши мумкин.

Нормадаги умумийлик хусусияти тилининг турли кўринишлари, ижтимоий ва яшаш шаклларида ҳар хил даражада намоён бўлиши мумкин.

Умумий норма энг кенг маънода миллий тилининг барча нормалари йиғиндисига тегшлидир. Бунга ўзбек миллий тили доирасида қандай восита ва имкониятлар бўлса, барчаси кириди. Демак, бу норма миллий тил доирасида ҳамма хусусий нормалар мажмуидир.

Умумий нормани тор тушувиш умумийлик тил нормасига нисбатан оллинганда, ўзбек адабий тили нормасига тегшлидир. Чунки ўзбек адабий тили нормаси умумийлик тил нормасидан тор тушувчадир.

Ўз навбатида нормани адабий тил нормаларидан ҳам тезроқ тушуниш ўзбек лаҳжа ва шевалари нормаларига тааллуқлидир. Дарҳақиқат, лаҳжа ва шевалар нормаси адабий тил нормаларининг қўлланиш доираси, лисоний воситаларининг имкониятларига кўра чегараси торроқдир. Бу норма маълум ҳудуд, минтақа аҳолисининг тили учун хос нормадир.

Нормани янада торроқ тушуниш мумкин. Бунда у турли жаргонлар, арголар нормаси учун тегишли бўлади.

Аммо умумий норма тушунчаси моҳиятан кенг маънода тушунилдиган норма учун тааллуқлидир.

Бу ўрнида тилшунос Р.Р. Гельгардтнинг мана бу фикри ҳақиқатдир: *“Мазкур тилнинг умумий нормаси бу норманинг муайян доирасида мавжуд барча тиллари, турларини, услубий кўринишларини қамрайди”*.

Шундай қилиб, тил ўз алоқа қуроли вазифасини ўтаётган муайян бир даврда маълум тил жамоаси учун тушунарли бўлган лисоний восита ва имкониятлар йиғиндиси, шунингдек тилнинг барча кўринишларида қўлланишда бўлган нормалар тизимининг мажмуи *умумий нормадир*.

* Гельгардт Р.Р. О языковой норме. // Вопросы культуры речи, вып. 3. 1961, с.36.

Хусусий норма - умумий норманинг тилининг турли яшаш шаклларидаги нутқнинг ҳар хил тилларидаги конкрет кўринишлари, татбиқидир. Юқоридаги таҳлилдан келиб чиққан ҳолда ўзбек тилининг қуйидаги хусусий нормаларини кўрсатиш мумкин:

1) *ўзбек адабий тилининг нормаси, яъни адабий норма;*

2) *ўзбек лаҳжа ва шевалари нормаси, яъни диалектал, шевавий, лаҳжавий нормалар;*

3) *ўзбек тили икцимной тармоқларининг нормаси, яъни “социал диалектлар”, “социал арголар” нормаси (жаргонлар, профессионал нутқ, аргонинг бошқа тилларига хос нормалар).*

“Хусусий норма” индивидуал норма ёки жузъий хусусий норма тарзида ҳам номланиб норманинг услубий тармоқлари ёки алоҳида шахслар (дикторлар, ёзувчилар) нутқига хос нормалар маъносида ҳам қўлланилади. Баъзи ҳолларда маълум тил жамоаси гуруҳ нутқи нормалари “*икцимной норма*”, алоҳида шахс нутқидаги воситалар “*индивидуал норма*”, “*алоҳида норма*” терминлари билан юритилади.

Бир миллий тил доирасидаги лаҳжалар ва шевалар ўз алоҳида нормаларига кўра фарқланади. Масалан, ўзбек тилининг Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Хоразм, Шимолий ўзбек лаҳжалари, ўзбек тилининг ўғуз, қипчоқ, қарлуқ лаҳжаларига мансуб бўлган кўпсонли шевалар ўз диалектал нормаларига эгадир. Шеваларнинг диалектал нормалари уларнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик

хусусиятларида кўрилади. Ўзбек тилининг лаҳжа ва шеваларининг лисоний хусусиятларига бағишланган бир қатор тадқиқотлар (китоблар, диссертациялар, рисоалар, мақолалар) мавжуд. Бу ишларда ўша лаҳжа ва шеваларнинг хусусий нормалари ўрганилган. Демак, алоҳида шева ва диалектлар нормаси ҳам ўзбек тилининг хусусий нормаларига киради.

Шундай қилиб, ўзбек миллий тили нормасини қуйидаги кўринишларда тушуниш мумкин:

1. *Ўзбек тилининг умумий нормаси ёки ўзбек умумтил нормаси;*
2. *Ўзбек адабий тили нормаси;*
3. *Ўзбек тилининг лаҳжасвий нормаси (лаҳжа ва шевалар нормаси);*
4. *Ўзбек тилининг ижтимоий диалектлари нормаси (касб-хунар тили, жаргонлар, ижтимоий арголарнинг бошқа кўринишлари, типлари нормаси).*

Умумтил нормасини (кўпроқ хусусий норма кўринишларини, айниқса адабий нормани) тарихий нуқтан назардан чегаралашга интилиш ҳоллари ҳам учрайди. Чунончи, 1) *тарихий норма*; 2) *синхроник норма* ёки бошқача айтганда *эски норма*, *янги норма*.

Шунингдек, умумтил нормаси ва хусусий нормани тарихий - сифатий нуқтан назардан ҳам фарқлашга интилиш мавжуд: *“миллийликкача бўлган норма”*, *“миллий адабий тил нормаси”* тушунчалари ушбу тасаввур билан боғлиқ. Бунда миллий адабий тил

нормаси унганча бўлган нормаларга нисбатан янги бър босқич деб ҳисобланади.

Хусусий нормалар тил нормаси типларининг ўзаро муносабатига асосланади. Масалан, умумий норма адабий нормага нисбатан адабий норма диалектал нормага нисбатан, ҳар бир тил шева ёки лаҳжалар нормаси бир-бирига нисбатан маълум муносабатда бўлади.

Хусусий нормалар бир-бирига нисбатан хусусийлик, ўзига хосликка эга бўлса-да, ҳар бир хусусий норма ичида, доирасида ҳам маълум муштарақлик, умумийлик хусусиятлари мавжуддир. Масалан, ҳар бир шева ёки лаҳжанинг хусусий нормаси ўша лаҳжа, шева эгаси бўлган, унда гаплашувчи жамоа, этник гуруҳ учун умумийдир. Чунончи, ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси ўша тилда гаплашувчилар учун, қипчоқ лаҳжаси эса ўша лаҳжада сўзлашувчилар учун умумий нормадир. Худди, шунингдек, маълум ҳудудда мавжуд бўлган яқка шеванинг хусусий нормаси ўша ҳудуд аҳолиси учун умумий нормадир. Чунончи, ўзбек тилининг қарноқ шеваси қарноқ аҳолиси учун, қўқон шеваси Қўқон шаҳри аҳолиси учун умумий нормадир ва ҳақозо.

Шундай қилиб, хусусий нормаларни шартли равишда икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: *адабий норма ва адабий бўлмаган нормалар*. Шунга қўра, тил воситалари тизими адабий нормативлар ва адабиймас нормативлар деб юритилиши мумкин. Кейинги ҳолатда адабий тил нормаси учун хос эмас, аммо бошқа тип хусусий нормаларга тааллуқли

тил воситалари кўзда тутилади. Баъзи ҳолларда норма тушунчаси адабий норма маъносида тор қўлланганида сўзлар, грамматик воситалар, синтактик бирликлар, талаффуз кўринишлари нормали (норматив) ёки норматив эмас деб ҳам ишлатилади. Бунда ушбу терминлар адабий тил учун хос ёки адабий тил учун хос бўлмаган маъноларини англатади.

Лаҳжавий ва адабий нормалар маълум ижтимоий ва маданий қимматга эга бўлган воситалар ҳамдир. Хусусий норманинг бундай хусусияти конкрет нутқ кўринишларини баҳолашда ушбу нормаларнинг мезон бўла олишида ҳам кўринади. Умуман, ҳар қандай нутқни баҳолашнинг иккита лисоний ўлчови бор: 1) нутқни адабий тил нормаси мезони билан ўлчаш; 2) нутқни тил муҳитининг одатий нормаси мезони яъни, узус мезони билан ўлчаш. Узус нормасига маълум ижтимоий муҳит, касб-хунар муҳити, маърифий (ўқимишли) муҳит, маълум жаргон эгаси бўлмиш муҳит нутқи нормалари киради*.

Л.И.Скворцов “*диалектал тилда ҳам ўзига хос нормалар мавжуддир*”^{***} деганда диалектал - узул муҳитни назарда тутган. Лаҳжавий тил тузилишига мос келган тил ҳодисалари ва унсурлари лаҳжавий тил нормаси ҳисобланади, ҳамда фанда *диалектал норма* деб

* Ш в а р ц к о в ф. Б.С. Проблема индивидуальных и общественно-групповых оценок речи // Актуальные проблемы культуры речи. - М., 1970, стр.295-297.

**С к в о р ц о в Л.И. Норма. Литературный язык. // Культура речи. Актуальные проблемы культуры речи. -М.,1970. с.62.

аталади. Адабий норма ўз вазифасига кўра адабий тил имкониятларини рўёбга чиқарса, лаҳжавий нормалар эса лаҳжавий тилнинг захиравий (потенциал) имкониятларини амалга оширади.

Маълум лаҳжалар ва шевалар учун барча диалектал сўзлар ва иборалар норматив ҳисобланади, чунки шевага ҳос тил бирликлари, *биринчидан*, ана шу шевалар учун ижтимоий жиҳатдан муҳим ва объектив мавжуд бўлса, *иккинчидан*, лаҳжавий тил тузилиши мос бўлиб, муайян тил жамоаси учун нутқий алоқа жараёнида ижтимоий кераклидир.

Ҳар қандай тилда диалект ва шевалардан ташқари, ўша тилга ҳос бўлган ижтимоий қатламлар, яъни ижтимоий диалектлар, ижтимоий арголар, жаргон сўзлар, касб-ҳунарга онд тил бирликлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳам, ўз навбатида, ўзига ҳос нормаларга эгадир.

Маълум ижтимоий гуруҳга мансуб кишилар қўллайдиган арго, жаргонлар, касб-ҳунарга онд сўзларнинг келиб чиқиш манбаи ҳар хил бўлиб, улар тил ривожланишининг табиий маҳсулидир. Арго ва жаргонга мансуб сўзларни ишлатишни ҳеч ким мажбур қилмайди, балки бу сўзларни нутқда қўллаш ўша ижтимоий гуруҳга мансуб бўлган кишиларнинг ёшига, касб-ҳунарига, ижтимоий руҳиятига боғлиқдир. Арго ва касб-ҳунарга онд сўзлар адабий тил бирликларидан фақат ўзига ҳос луғавий ва фразеологик унсурлари, баъзи сўз ясаиш моделлари билан фарқланади, аммо бу сўз ва ибораларнинг төвуш

томони адабий тилдагидек (ёки шунга яқин) бўлади. Масалан, ўғрилар ва савдогарларнинг “*яширин тили*”да шундай жаргон сўзлар қўлланилади. *Ханжар (қорин), хит (оч), якан, лой, соққа (пул), манба (сўз), поти (йуқ), данат (хотин), отар (тўй), қивиз (нон)** ва бошқалар.

Маана шу каби махсус лексикани касб-ҳунар соҳасига мансуб кишилар путқида ҳам учратиш мумкин. Масалан, дегрелар, рихтагарлар лексикасидан: *дошёстик, бўзқум, жазойил, кевак, кунжавон, лавгир, лайпитош*; металлсозлар лексикасидан: *ангара, анжомасоз, байза, бағал, бозғолаш, бозғончи, бўрдак, жодиқайчи, жувотмеша*** ва бошқалар.

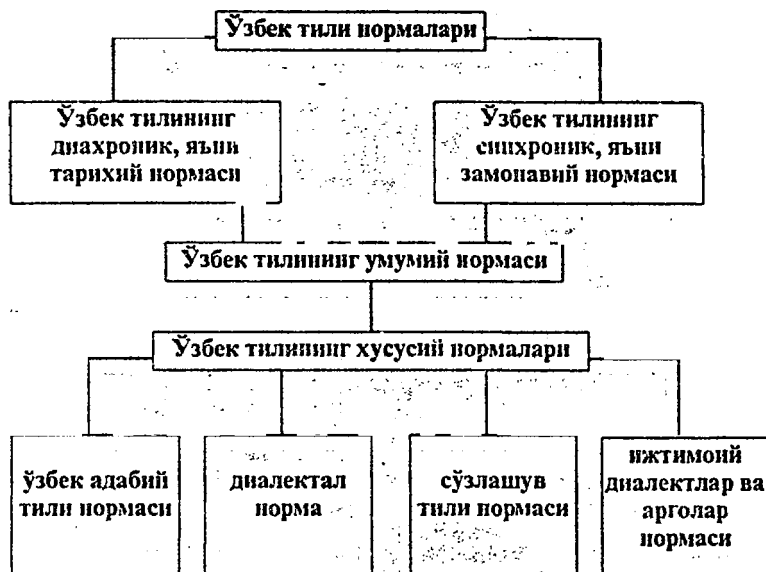
Шунинг таъкидлаш керакки, арга ва жаргон сўзлар ҳам ўзларининг синонимик қаторига ва вариантларига эга бўлади.

Ижтимоий арголар табиатини, уларнинг норматив ҳолатларини ўрганиш тилшунослик фанидан ташқари, социолингвистика, психология ва педагогика фанлари учун ҳам маълум қимматга эга.

Умумий ва хусусий нормаларга доир юқорида қилинган таҳлилларни хулоса сифатида қуйидаги чизма (схема) билан тугаллаш мумкин.

* Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Тошкент: Фан, 1985, 15.

**Бегматов Э. Келтирилган иш, 13-бет.

ТИЛ НОРМАЛАРИНИНГ ТИПЛАРИ

МАСАЛАСИ

Тил нормаларига доир адабиётлар кузатилса, уларда тил нормасининг мажмуи маълум тамойиллар асосида изчил тасниф қилинмаганини кўрамиз. Умуман олганда, бу масалада қуйида - 7 - тамойилга таянишмоқда:

1. *Тилнинг яшаш шакллари нуқтаи назаридан таснифлаш: адабий норма, лаҳжавий норма, арго ва жаргонлар нормаси ва бошқалар.*
2. *Нутқнинг шаклий кўринишига нисбатан таснифлаш: ёзма нутқ нормалари, оғзаки нутқ нормалари.*

3. Нутқ услублари нуқтан назаридан таснифлаш: илмий нутқ нормалари, сўзлашув нутқи езмаси кабилар.

4. Норманинг лисоний материали, тил сатҳларига кўра таснифлаш: фонетик норма, луғавий норма, грамматик норма кабилар.

5. Кодификация (норманинг онгли ишланганлиги)га кўра таснифлаш: қонда остига олинган нормалар, қонда остига олинмаган нормалар ёки қонуллашган нормалар, қонуллашмаган нормалар.

6. Нормани вазифавий ҳолатига кўра таснифлаш: амалга ошган нормалар, амалга олмаган нормалар.

7. Нормани ички лисоний манбаига кўра таснифлаш: тил системаси орқали белгиланган нормалар, тил қурилиши орқали белгиланган нормалар ва бошқалар.

Қайд қилинган тамойиллар ва улар асосида белгиланган норма типларининг баъзилари юқорнда таҳлил қилинди.

Нормаларни нутқнинг шаклига кўра ва лисоний материалга кўра таснифлаш масаласига ушбу ишнинг адабий норма қисмида кейинчалик тўхталамиз. Шунингдек услубий нормалар масаласи ҳам ишда кейинги саҳифаларда ўрин билан алоҳида ёритилади. Шу сабабли қуйида нормани таснифлаш ва таснифлаш билан боғлиқ баъзи фикрларга қуйида қисқача тўхталамиз.

Тил нормаларининг типлари ва уларни таснифлаш масаласида турли хил фикрлар, нуқтан назарлар мавжуд. Масалан, В.А.Ицкович

тил нормасини икки типга бўлиб ўрганишни тавсия қилади: 1) *тил системаси орқали белгиланадиган нормалар*, 2) *тил қурилиши орқали белгиланадиган нормалар*. **Биринчи тип норма** - бу тилда амалда мавжуд бўлган тил бирликларининг мажбурий қўлланилиши, **иккинчи тип норма** эса - бу тил тизимидаги қўлланишлар имкониятининг чегараланганлигидир. **Иккинчи тип норма** ҳам мажбурийдир, лекин биринчи типга қараганда бунда норманинг бузилишига йўл қўйилмайди. Ушбу муаллиф норманинг имплицит ва эксплицит характерга эга эканлигини уқтиради. Унинг фикрича:

Эксплицит норма қондалаштириш, қонулаштиришнинг предмети бўлиб, бир қанча тил феноменларини ўз ичига қамраб олади. Бу тип норма қонулаштирилган ва ижтимоий жиҳатдан устушликка эга бўлади. Чунки у тилда идеал ва юксак намуна сифатида мавжуддир. Эксплицит норма бадий адабиётда, расмий нутқ матнларда қайд қилинган, мустаҳкамланган, ҳамда замонавий тилда қўлланилиш талабига мосланган бўлади.

Имплицит норма ҳали тўлиқ қондалаштирилмаган, лекин тил амалиётида қўлланиладиган нормадир. У ёзма нутқдагина эмас, оғзаки нутқда ҳам мавжуд бўлади. Бу нормада бир қанча муаллифларнинг мавжуд нормадан ўзича четга чиқиш ҳолатлари кузатилади. Норманинг имплицит характери, ўз навбатида, тилда ижтимоий нормаларнинг мавжудлигини исботлаш имконини беради. Бунинг

сабаби маълум тарихий жараёнда маълум тил жамоасининг тил бойлиқларидан қай даражада фойдаланишига боғлиқдир.

А.М.Пешковский* ва Г.В.Степановлар** тил ҳодисаларининг икки томони борлиги, яъни объектив ва аксиологик (баҳоланган) жиҳатлари мавжудлигини кўрсатишган.

Биринчи жиҳат - бу объектив норма бўлиб, тил тизимининг фаолияти билан боғлиқдир ва тил воситаларининг турлича амалга ошириш имкониятларининг шаклланишидир. У тил фактларини ҳеч қандай баҳолаш таҳлилдизсиз ўрганиш ва ҳаққоний билиш учун кузатишлар олиб боришни тақозо этади.

Иккинчи жиҳат - бу аксиологик норма, яъни тил воситаларининг тўғри, намунавий норма сифатда қабул қилиниши, бу эса норманинг баҳоланган томони ҳисобланади. У тил фактларини уларнинг тўғрилиги ёки нотўғрилиги нуқтан назаридан баҳолашни тақозо этади. Аксиологик жиҳат тарихий ва ижтимоий омиллар билан узвий боғлиқдир, шунингдек, қонулаштириш тушунчаси ва манбаларининг нуфузлилиги ҳам шу жиҳатга киради.

Амалга ошмаган, лекин амалга ошириш мумкин бўлган норма ҳам, ўз навбатида, икки қисмдан иборат: а) *тилинг ҳар хил*

* Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Т.2. М., 1960. с.231-242.

**Степанов Г.В. О двух аспектах понятия языковой нормы.// Методы сравнительно-сопоставительного изучения современных романских языков. -М., 1966. с.226-235.

даражаларидаги норма ҳолатида шаклланаётган неологизмлар, янги пайдо бўлаётган тил бирликлари ва б) нутқ фаолиятида принципал жиҳатдан қонулаштирилмаган уйсурлар (оказионализмлар ва нутқий алоқа жараёнида керак бўлган янги тил бирликлари).

Ушбу муаллиф тил нормаси ҳақида ўз назариясини ҳуқуқий норма атамаларига татбиқ этиб ўша қонулаштирилган нормани иккига: *императив (мажбурий)* ва *диспозитив* маълум ўринга, жойлашишга эга бўлган нормаларга ажратади.

Мажбурий норма тил тузилишининг имкониятларидан келиб чиқиб, албатта, нутқда амалга ошиши керак. Нутқда бу норманинг бузилиши сўзловчи ёки ёзувчини она тили чегарасидан чиқаради. Мажбурий норма тилнинг ривожига қараб ўзгариб туради.

Диспозитив норма - у ёки бу назарий ёки маданий-тарихий шароитларнинг оқибати натижасида юзага келган ва тил тузилишига асосланган тавсиялардир. Диспозитив норма қонулаштириш жараёнида аниқланиб, тўлдирилиб, кўринишлари ўзгартирилиб борилади.

Норманинг қайд этилган йўсини (аспект)лари бир-бири билан узвий бо-лиқдир ва бир-бирларини мантиқан тўлдириб боради. Демак, хулоса қилиб айтганда, норманинг объектив жиҳати ҳар доим бирламчи, аксиологик жиҳати эса иккиламчидир. Чунки маълум тил

ҳодисасининг тўғри ёки нотўғрилигини баҳолаш учун аввало уни ўрганиш керак.

Кўрсатилган жиҳатларнинг поаниқ чегараланиши тил ва норма ҳақида жуда кўп илмий ишларни юзага келтирди. Бу ишларнинг муаллифлари ҳар доим ҳам бир-бирини яхши, етарли даражада тушуниб етмадилар, чунки улар турлича назарияларга асосланиб иш кўрдилар. Кўпчилик илмий манбаларда тил фактлари изоҳланишининг лисоний принциплари ва пукқининг тўғрилиги аниқ чегараланмайди. Яна шунинг таъкидлаш керакки, объектив ва аксиологик нормаларни алоҳида ажратиб ўрганишининг заифлиги шундаки, бу ҳар иккала томон ҳам “тил нормаси” тушунчасининг соф лингвистик табиатидан келиб чиқмайди. Масаланинг муҳим томони яна шундаки, аксиологик норма объектив норманинг бир бўлаги, яъни тилнинг ёзув формаси асосида пайдо бўлган нормадир. Объектив норма ва унинг вариантларини билиш, шунингдек, унинг амалдаги қўлланишини муайян тизим тарзида ўрганиш тил нормаларини баҳолаш учун хизмат қилади.

Л.И.Скворцов тил нормасининг икки типини ажратади: 1) *амалга ошган (ишлатилаётган)*, 2) *амалга ошмаган (ҳали ишга солинмаган) лекан, амалга ошиши мумкин бўлган норма*. Ўз навбатида амалга ошган (ишлатилаётган) норма ҳам муаллиф томондан икки қисмга бўлинади: а) *актуаллашган (муҳим бўлган)* қисм (яъни, замонавий, актив қўлланиладиган ва амалда қонулаштирилган ва *актуаллашмаган*

(муҳим бўлмаган) қисм (яъни, тилдан аста-секин чиқиб бораётган архаизмлар, кам учрайдиган вариантлар, дублет сўзлар ва бошқалар).

Н.Н.Семенов ҳам тил нормасидаги икки жиҳатини фарқлайди:

1) маълум умумисамoa учун ва маълум тарихий даврда қабул қилинган норматив амалга оширишнинг тил тузилиши ва бу тузилишнинг норматив амалга ошириш уртасидаги ўзаро муносабати аниқлаш; 2) норматив амалга ошириш ҳодисасининг ўзини ўрганиши.

Ушбу муаллиф норманинг икки томонини алоҳида ажратади:

1) амалга оширувчи томони - бу белгилар ўртасида танлаб олиш имконияти йўқ бўлганда тил тузилиши амалга оширишни олдиндан тўлиқ белгилайди; бундай нормага белгининг моддий шакли тааллуқли бўлади; 2) селектив (танлаб олиш) томони - белгилар ўртасида қайси бирини танлаб олиш имконияти бўлганда, нафақат белгилар амалга оширишнинг конкрет шакли, ҳатто битта белгининг танлаиши тилнинг норматив бўлишини тақозо этади.

Норманинг иккинчи томонини ўрганиш икки нарсага кўзда тутади: "1) норматив амалга оширишнинг барқарорлик нуқтаи назардан текшириш, бу ҳолда нормага кирувчи констант (ўзгармайдиган, барқарор, доимий) амалга ошув ҳам, вариатив (ўзгариб турадиган) амалга ошув ҳам қаралади ва ўрганилаётган тил учун йўл кўйилиши мумкин бўлган ўзгаришлар аниқланади; 2) норматив амалга оширишлар

тилнинг ҳар хил доираси бўйича уларнинг танланиши ва тақсимланиши нуқтаи назардан ўрганилади”.

Тил нормасини тарихий ва ижтимоий йўсида тадқиқ қилиш борасида А.А.Касаткин билдирган мулоҳазалар характерлидир. У ўз кузатишларини италийн адабий тили нормалари шаклланиш тарихига бағишлаб, тилшуносликда биринчи марта “деонтик норма”^{***} атамасини илмий муомалага олиб кирди. Унинг фикрича, жамият тарихининг маълум босқичида тил нормаси ижтимоий тан олинган категория сифатида шаклланади. Мамлакатнинг турли жойлардаги аҳолисининг ўзаро муносабатлари, ижтимоий борлиқда тил ролининг ўсиши, “диалектлар концентрацияси” (ўзаро қоршииб кетиши) аста-секинлик билан тил нормасининг шаклланишига олиб келади. Бу эса умумхалқ томонидан қабул қилинган турғун (стандарт) намунадир ва жамиятнинг бундай фойдаланиши мажбурий (ҳеч бўлмаганда исталган) бўлиб қолади, бошқача қилиб айтганда, шундай тил нормаси вужудга келадикки, бу нормани деонтик норма яъни сўзлашни одоби нормаси деб аташ мумкин. Ушбу муаллиф фикрича кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, алоқалар қанча кенгайса, деонтик нормага бўлган ижтимоий талаб ва эҳтиёж шунчалик кучаяди^{***}. Тил тарихи

* Семенов Ю.И. Норма. с.560.

**Касаткин А.А. История формирования нормы литературного итальянского языка /XVIII-XX вв./ АДД. -Л., 1973. с.3.

*** Ўша ерда

(асосан унинг ёзув даври) ўз мазмунига кўра биринчидан, тилнинг норматив ривожланиш тарихи бўлса, иккинчидан, унинг деонтик нормасининг шаклланиш тарихи ҳамдир.

Тилшунослар фақатгина тил нормасининг табиатини, хусусиятини, мезон ва белгиларини аниқлаш билан чегараланиб қолмасдан, балки мавжуд нормалар типологияси, ундаги четга чиқишлар типологияси масалалари билан ҳам шуғулланишган. Бундай кузатишлар норма назариясини янада чуқурлаштиришга имкон беради.

Масалан, Ю.А.Бельчиков адабий норманинг ва ундан четга чиқиш сабабларининг уч динини типологик-қийсий усул асосида ажратади ва таҳлил қилади. Булар: 1) *тилнинг хусусиятларини, тузилиши белгиларини умуммажбурий ҳолда мустаҳкамлайдиган ва жорий қиладиган нормалар*; 2) *адабий тилдаги ва адабий тил доирасидан ташқаридаги (яъни, лаҳжалар, умуман тилнинг ижтимоий чегараланган доирасидаги тил ҳодисалари) сўзлар, фразеологик бирликлар, тил формалари ва синтактик қурилмаларининг мавжудлигини тартибга солиб турадиган нормалар. Бу нормалар биринчи тилдаги нормаларни тўлдириб боради*; 3) *ҳар хил тил воситалари билан маъно ёки эмоционал-экспрессив маъно позокликлари ифодасини жорий этадиган ва амалга татиқ қиладиган нормалар**.

* Б е л ь ч и к о в Ю.А. О нормах литературной речи. // Вопросы культуры речи. Вып. VI. -М., 1965. с.11.

Бундан ташқари, ушбу муаллиф нормаларнинг ички ва ташқи типологиясини ҳам фарқлайди: 1) *Норманинг ташқи типологияси*, бу фонетик, имловий, орфоэник, луғавий, фразеологик, грамматик ва шунга ўхшаш нормаларни бир-бирига қиёслаб ва уларнинг фарқли, ўзига хос томонларини ўрганишни ўз ичига қамраб олади.

2) *Норманинг ички типологияси*, ўз навбатида, яна уч гуруҳга бўлинади: 1) *тил тизими нормаларига мос келадиган нормалар*, бу эса норма тушунчасининг ядроси, ўзаги ҳисобланади, чунки улар тилнинг ички тизимларининг ўзаро алоқаси ва муносабатларини акс эттиради; 2) *функционал - характериологик нормалар* бўлиб, тил тизимининг анъанавий амалга ошувини анъанавий бўлмаган ҳолатлари билан қарама-қарши қўйиш (масалан, адабий-ноадабий); 3) *адабий тилда маънавий-услубий вариантларнинг қўлланилишини тартибга солиб турувчи нормалар** каби.

Ушбу муаллиф нормадан четга чиқишлар типологиясининг ҳам уч тинини фарқлайди: 1) қонулаштирилган норма чегарасидан чиқиб кетиш, бу жуда кўпол хато бўлиб, тилда ишлатилиши бошқа мумкин эмас; 2) адабий тилга нисбатан параллел birlikлар ёки вариантлар билан ифодалаш йўллари; 3) учинчи тип - амалий стилистиканинг предмети бўлиб, норманинг мажбурий ёки мажбурий эмаслигига боғлиқ.

* Ўша ерда. 12-бет.

Шунинг таъкидлаш лозимки, норма хусусиятлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни, норманинг мажбурийлик ва мажбурий эмаслиги билан тил бирликларининг нормадан четга чиқиш даражаларининг характерини белгилаш тил нормаси назарияси учун жуда зарур масаладир. Чунки нормадан четга чиқишлар норманинг ўзи сингари, тил бирликларининг тизимий хусусиятлари билан органик тарзда боғлиқдир.

Юқорида биз тил нормаси тушунчаси лисоний норманинг асосий типлари, нормага дахлдор баъзи қонуниятлар, қондаларининг моҳиятини ёритдик. Олиб борилган таҳлиллар норма ҳодисаси тилнинг барча кўринишлари учун хослигини кўрсатади. Уларнинг барчаси ҳам объектив заруриятдир. Чунки тилда қандай ҳодиса бўлмасин, у маълум эҳтиёж туфайли мавжуд бўлади ва яшайди. Лекин тилнинг кўринишлари, яшаш шакллари жамият ҳаёти учун муҳимлигига кўра фарқланади. Булар орасида адабий тил жамият ҳаёти учун алоҳида аҳамиятга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу адабий тил бажарувчи алоҳида, ўзига хос вазифа билан изоҳланади. Шунга кўра, тил нормалари орасида адабий нормаларининг мавқеи, аҳамияти ўзгачадир.

Адабий норма энг кўп ижтимоий-вазифавий (функционал) қимматга эга нормадир. Чунки адабий тил халқ тили ривожининг энг юқори босқичи бўлиб, кишилар ўртасида алоқанинг энг оммавий, қулай, маданий, умумхалқ (умуммиллий) характеридаги кўринишидир.

Шу сабабли ҳам адабий тилни алоҳида сифатга ва хусусиятларга бўлган нормасиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шу тўғрисида адабий норманинг моҳиятини таҳлил қилиш алоҳида илмий ва амалий қимматга моликдир.

АДАБИЙ ТИЛ ВА АДАБИЙ НОРМА

Олдинги таҳлилларда қайд қилинганидек, адабий тил миллий тилнинг яшаш шаклларида бири бўлиб, бу маънода адабий тил хусусиятлари ўзбек миллий хоссаларининг жузъий кўринишларидан биридир. Демак, адабий тил миллий умумтилни ўзига хос тармоғи типидир. Шунинг учун адабий тил нормаси ҳам умумнорманинг бир тармоғи, бир типидир. Ушбу маънода баъзи тилшунослар адабий тил нормасини умуммиллий тил нормасига нисбатан “тил нормасининг жузъий кўринишидан, ўзига хос намоён бўлишидан биридир”, - деб кўрсатганида ҳаққидир.

Адабий тил ўз вазифаси, ўзига хос нормаси, тарқаллиш доирасига кўра тилнинг бошқа ижтимоий кўринишлари - яшаш шаклларида фарқ қилади. ¹Дунони, ўзбек тили, олдин ҳам таъкидланганидек ўзбек диалект ва шеваларидан, ўзбек оддий сўзлашув юзқи, профессионал

¹ Семенио к Н.Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. -М., 1967, стр.9.

путқ кўринишларидан ва жаргонлардан фарқлидир. Адабий тилга хос энг муҳим хусусият бу тилнинг умумхалқ доирасида ишлатилиш учун мўлжалланганидир. Бу хусусият ҳар қандай адабий тил учун хосдир.

Адабий тил умумхалқ тили даражасига кўтарилиш учун, ўзидаги бунга хизмат қилувчи хусусиятларни доимо такомиллаштириб боришга интилади.

Адабий тилнинг нормалари - адабий норма ҳақида гапиришдан олдин адабий тилга хос бўлган баъзи муҳим хусусият ва белгилар ҳақида фикр юритиш лозим бўлади. Чунки адабий тилнинг бундай ўзига хос томонларини билмасдан туриб адабий норманинг моҳиятини талқин қилиш қийин.

Адабий тил нормаларига хос кўпгина сифатий хусусиятлар аслида адабий тил бажарувчи алоҳида вазифаларнинг эҳтиёжи, талаби туфайли юзага келгандир.

Адабий тилга доир кўпгина тадқиқотларда адабий тилга хос қуйидаги хусусиятлар қайд этилади:

1. *Адабий тил умумхалқ тили, умумхалқий тилдир.*

2. *Адабий тил кўн вазифали (полифункционал), яъни поливалентли тилдир.*

3. *Адабий тил - умуммажбурий тилдир.*

4. *Адабий тил - норматив тил, яъни муайян нормаларга солинган, қоидалар остига олинган тилдир.*

5. Адабий тил кенг даражада услубий тармоқланган тилдир.

6. Адабий тил ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклларга эга тилдир.

7. Адабий тил умумхалқ тилининг яъни миллий тилининг олий шаклидир.

Адабий тилининг келтирилган белги ва хусусиятларини кенг ва батафсил ёритиш алоҳида олиб борилувчи улкан тадқиқотларнинг вазифасидир. Биз қуйида уларга қисқача тўхталамиз.

АДАБИЙ ТИЛ - УМУМХАЛҚИЙ ТИЛ. Адабий тилининг бу хусусияти бу тил бажарувчи вазифалар, у хизмат қилувчи доиранинг умумхалқ характерига эгаллиги билан изоҳланади.

Адабий тилининг умумхалқий хусусияти аслида тилининг халқчил ва демократик асосларига таянади. Адабий тил ўз поливалентлигига кўра вазифалари доирасининг кенглигига кўра бутун миллат доирасида кенг тарқалади ва умумхалқ мулкига, унинг умумий алоқа қуролига айланади. Бу ўзбек адабий тили учун ҳам ҳосидир. Бутун ўқув-ўқитиш ишлари, барча оммавий ахборотлар, илмий-мадавний хабарлар ўзбек адабий тилида олиб борилади. Илмий-адабий анжуманлар, илмий чиқишлар, йиғилишлар ўзбек адабий тилида ўтказилади, ҳатто кишилар кундалик турмушда ўзаро адабий тилда гаплашишга интиладилар. Айниқса, бу расмий доиралардаги нутқларда муомалаларда ёрқини кўринади. Мана шундай омиллар туфайли ўзбек

адабий тили ўзбек халқи турмушига, унинг илмий, маданий, кундалик ҳаёти доирасига фаол кириб борган ва кенг қўлланилади. Бу ўзбек адабий тилининг эндиликда умумхалқ мулкига, ўзбек халқининг умумий алоқа қуролига айланганини кўрсатади. Бу ўзбек адабий тилининг умумхалқийлик хусусиятидир. Адабий тилининг умумхалқийлиги бу тилнинг моҳияти, вазифаси ва шаклланиш хусусиятларида ҳам намоён бўлади. Адабий тилнинг умумхалқийлиги - бу тилнинг бутун халқ учун ягона қурол экани ва умумхалқ мулки эканлигидир.

Демак, ўзбек адабий тилининг умумхалқийлиги унинг бутун ўзбек халқи учун ягона алоқа қуроли сифатида хизмат қилишидир. Ўзбек тилининг ҳеч бир лаҳжаси, шеvasи адабий тил ўтайдиган мана шу вазифани ўтай олмайди. Чунки улар муайян ҳудуд, минтақа аҳоли учунгина хизмат қилади. Адабий тил маълум ҳудуд билан чегараланмайди. Ушбу маънода ўзбек адабий тили нафақат Ўзбекистон Республикаси доирасида яшовчи ўзбекларнинг, балки бошқа хорижий давлатларда яшайдиган ўзбекларнинг ҳам умумий алоқа қуролidir:

Умумхалқ тили эканлик, умумхалқийлик ўзбек адабий тилининг етакчи фазилатидир. Чунки бу хусусият бу тилнинг асосий мақсади ва вазифасини белгилайди. Адабий тил умумхалқий алоқа қуролига бўлган эҳтиёжни қондириш учун юзага келади.

Адабий тилга хос ва қуйида юртиладиган бошқа хусусиятларнинг барчаси аслида адабий тилнинг ушбу вазифаси, фазилати билан боғлиқдир.

АДАБИЙ ТИЛ КЎПВАЗИФАЛИ ТИЛДИР. Ўзбек адабий тили бажарадиган вазифалар доираси, бу тил хизмат қиладиган соҳалар ниҳоятда кенгдир. Бу ўзбек адабий тилининг кўпвазифали эканини, илмий терминлар билан ифодаланса полифункционал, поливалентли⁶ тил эканини кўрсатади.

Адабий тилнинг поливалентлиги ушбу тил социал типининг функция доираси билан алоқадордир. Адабий тил ўзи хизмат қилувчи доира, соҳаларнинг кенглиги жиҳатдан диалект ва шевалардан бошқа социал кўринишларидан фарқ қилади. Масалаи, ўзбек тилидаги ҳар бир шева ўзи тарқалган маҳаллий ҳудуд аҳолисига хизмат қилади. Бу жиҳатдан ҳар қандай шеванинг ҳам хизмат доираси чегаралидир. Ўзбек адабий тили эса, ўзбек миллати ҳаётининг барча доираларида вазифа ўтайди. Ўзбек адабий тили илмий тил бадий тил, санъат ва сахна тили, матбуот тили, радио ва телевидение тили, оғзаки адабий тил, кундалик адабий сўзлашув тили, расмий-идоравий услуб тили сифатида кенг доирага тарқалгандир. Бу ўзбек адабий тилининг

⁶ Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи. // Актуальные проблемы культуры речи. - М., 1970, стр.76.

поливалентлигидир. Поливалентлик адабий тилининг муҳим вазифавий моҳиятини, пайдо бўлиш, шаклланиш, ривожланиш мақсадини ифодалайди.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тилининг поливалентлиги бу тилнинг ўзбек миллатининг бутун ҳаёти соҳаларида хизмат қилишини аниқлатади.

АДАБИЙ ТИЛ - УМУММАЖБУРИЙ ТИЛ. Ўзбек адабий тили - ўзбек тилида сўзлашувчилар учун умуммажбурий тилдир. “Умуммажбурий” тушунчаси бу ўрнида ўзбек тилини мажбуран сингдирилади, ўқитилади, ўзгартилади ёки бу тилда сўзлашга мажбур қилинади, дейилган маънони ифодаламайди, балки бу тилдан фойдаланувчиларнинг ўзбек тилининг қонун-қоидаларига, лисоний нормаларига риоя қилишлари барча учун мажбурий эканлигини аниқлатади.

Адабий тилининг умуммажбурийлиги белгиси, ушбу тилнинг шаклланиши, кенг тарқалиши, адабий тил нормаларининг ягоналиги, монолитлигини таъминловчи муҳим омилдир.

Адабий тилнинг умуммажбурийлиги кўпчилик томонидан қабул қилинган, маъқулланган адабий тил шаклининг ундан фойдаланувчи барча кишилар учун ягона ва бир хилда эканини билдиради. Масалан, ўзбек тили Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ва ушбу адабий тилдан фойдаланувчи, шунингдек бу республика доирасидан ташқарида

яшайдиган, аммо ўзбек адабий тилида таълим олувчи, гаплашувчи кишиларнинг барчаси учун ягона ва бир хилдир. Шу учун ўзбек адабий тилининг нормалари, норматив қондалари талқин қилинган ўқув қўлланмалари, дарсликлар, грамматикалар, лугатлар бутун республика ва ундан ташқаридагилар учун битта ягона режа асосида тузилгандир. Шундай қилиб, ўзбек адабий тили, унинг нормалари бу тилдан фойдаланувчи барча учун ягона ҳамда унга амал қилиш умуммажбурийдир. Демак, ўзбек адабий тили ўз моҳиятига кўра ягона (монополь) тизимдир. Ўзбек адабий тилининг турли ҳудудий, маҳаллий ёки индивидуал - лутқий кўринишлари вариантлари бўлиши мумкин эмас. Адабий тилга хос ушбу хусусият адабий тил нормаларининг тўлиқ шаклланиши, ўз турғунлигини таъминлаши, қолаверса адабий тилнинг кенг доиралар ва халқ ҳаётининг барча соҳаларига кириб бориши учун муҳим омиддир.

АДАБИЙ ТИЛ - НОРМАТИВ ТИЛДИР. Нормативлик хусусияти адабий тилнинг марказий ва энг муҳим белгисидир. Нормативлик адабий тил нормаларининг ўзига хос моҳиятидан иборат бўлиб, адабий тилнинг поливалентлик, умумхалқийлик, умуммажбурийлик хусусиятлари мана шу белгисиз амалга оша олмайди. Чинакам маънода нормативликка эришган, адабий нормалари шакллانган тилгина ўзининг умуммиллий коммуникатив вазифаларини чинакам маънода

амалга ошира олади. Шу туфайли ҳам, адабий тилда (ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклида) норма тушунчаси белгиловчи хусусият ҳисобланади*.

Адабий тилнинг нормативлиги ҳақида гап борганда, адабий тилнинг ўзига хос, сифат жиҳатдан фарқли бўлган нормалари кўзда тутилади. Чунки норма олдинги саҳифаларда таҳлил қилинганидек, фақат адабий тилгагина хос белги эмас, балки тил яшаш шаклларининг барчаси учун тааллуқлидир.

Адабий тилга хос норма ва нормативлик ўзига хос бўлган норма ва нормативликдир. Мана шундай сабабларга кўра, баъзи тадқиқотчилар адабий тилни умумий ва оддий маънодаги нормативлик характерлай олмаслигини таъкидлашади. Чунки норма, нормативлик лаҳжаларга ҳам хосдир. Адабий тил тилнинг бошқа яшаш шаклиларидан нормали бўлгани билан фарқланмайди, балки ўз нормасининг ўзига хослиги, сифатий белгиларга эгаллиги билан фарқланади. Демак, тилнинг яшаш шакллари (масалан, адабий тил ва лаҳжалар, шеваляри) нормали ёки нормасиз деб қарама-қарши қўйиш мумкин эмас**. Гап бу ерда турли тил тилларининг қандай сифатга эга бўлган нормаларига эгаллигида. Англашгиладики, адабий тил нормали бўлган ягона ҳодиса эмас. Аммо ўзига хос нормаларга эга бўлган тилдир.

* В н о г р а д о в В.В. Развитие между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную и национальную эпоху. -М., 1963, стр.26.

** Обще языкознание. -М., 1970, стр.520.

Биз ушбу ишнинг кейинги қисмида адабий норманинг хусусиятларини, жумладан адабий тилнинг нормативлигини, адабий тил нормасининг сифатий белгилари нималардан иборатлигини батафсил ёритамиз. Шу учун бу масалада қайта қилинганлар билан чегараланамиз.

АДАБИЙ ТИЛ - УСЛУБИЙ ТАРМОҚЛАНГАН ТИЛДИР.

Адабий тилнинг бошқа ҳар қандай кўринишидан услубий тармоқланганлиги билан ажралиб туради. Адабий тилнинг поливалентлик хусусияти адабий тилнинг турли мавзулар, шароитга, доираларга, соҳаларга мосланишига олиб келади. Натижада адабий тил воситалари турли-туман нутқий вазиятлар, кўринишларда ўзига хос вазифа ўтайди, хилма-хил коммуникатив хосланишларга эга бўлади. Шу сабабли адабий тил турли нутқ услубларига кўра тармоқланади, уларга мослашади. Адабий тилнинг услубий тармоқланиши айниқса адабий тилнинг миллий адабий тиллик даврида аниқ намоён бўлади. Бундай хусусият ҳозирги ўзбек адабий тили учун ҳам ҳосилдир.

Ўзбек адабий тилида: 1) *сўзлашув услуби*; 2) *расмий услуб*; 3) *илмий услуб*; 4) *публицистик услуб*; 5) *бадиий услуб* кенг ривож топган*. Ушбу услуб ўз навбатида яна бир қатор ёрдамчи (қеъжа) услубларга бўлибди: *илмий-оммабон услуб*, *мактубий услуб*, *адабий сўзлашув*

* Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 13-бет.

услуги, содда сўзлашув услуги ва бошқалар. Адабий тилнинг бу каби кенг равишда услубий тармоқланиши у хизмат қиладиган соҳаларнинг қанчалик кенг ва серқирралигини кўрсатади.

Ўзбек тилининг бошқа бирорта яшаш шаклида бу каби услублар, услубий тармоқлар тўлиқ мавжуд эмас. Қайд қилинган услубларнинг баъзилари моҳиятан фақатгина адабий тилга хосдир. Масалан, *илмий услуб, расмий услуб, публицистик услуб*.

Демак, кенг равишда услубий тармоқланганлик адабий тилнинг ўзига хос белгиларидан бирдир.

АДАБИЙ ТИЛ ҲАМ ЁЗМА, ҲАМ ОҒЗАКИ ШАКЛЛИ ТИЛДИР.

Адабий тилнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг мураккаб, кўп қирралари вазифаларининг ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклларга ўташидир. Ҳар қандай адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шаклларининг юзага келиши ўз тарихига ва мураккаб қонуниятларга эгадир. Адабий тил ҳар икки шаклнинг пайдо бўлиши ҳам ўзига хосдир. Бу адабий тилда дастлаб ёзма шаклнинг юзага келиши, кейинчалик эса оғзаки шаклнинг пайдо бўлишида кўрилади.

Адабий тилларнинг ёзма шакли юзасидан кўпгина талқиқотлар олиб борилган. Лекин адабий тил оғзаки шаклнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши қонуниятлари няхоятда кам ўрганилган. Шунинг ҳисобида олиб биз қуйида бу масалага қисқача тўхталамиз.

Ҳар бир тил дастлаб халқнинг жоли тили, кундалик турмуш тили сифатида пайдо бўлган. Тилнинг ёзув пайдо бўлгунга қадар хизмат қилган жоли тил намуналари сақланиб қолган эмас. Туркий халқларнинг тили - қадамий туркий тил, унинг уруғ ва қабила тили сифатидаги баъзи намуналари бизга VII-XI асрларга оид баъзи ёзма ёдномалар тилида бизгача етиб келган.

Уруғ ва қабилалар, қабила уюшмалари, кейинчалик элатнинг алоқа қуроли бўлган қадимий жоли тил икки вазифани бажарган:

биринчидан, бу тил кишиларнинг кундалик алоқа, ўзаро фикрлашиш қуроли бўлган; иккинчидан халқнинг бадний ижоди бўлган фольклор намуналари (дostonлар, эртақлар, тониншоқ ва мақоллар, матайллар ва бошқалар) яратиш ва авлоддан-авлодга оғзаки равишда етказиш воситаси бўлган.

Ўз моҳиятига кўра дастлаб оғзаки шаклда бўлган уруғ ёки қабила тилларининг бирортасининг ёки бир нечтасининг /шева ёки диалектнинг/ кейинчалик ёзувда акс этиши, ёзув шаклига эга бўлиши мана шу оғзаки тил ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Оғзаки тил /нутқнинг/ ёзма мати ҳолига келиши, бу тилдаги маълум қонуниятларни кузатиш, қайд этиш, уларни маълум тизимга келтириш, улар устида муайян кузатишлар олиб бориш имкониятларини беради. Натжида ёзма матида акс этган маълум уруғ, қабила ёки элат тилининг "сирлари"ни билиб олиш ва уни ўрганиш, эгаллашига йўл

очилди. Шундай қилиб, ёзув туфайли, бир томондан, тилнинг, жонли нутқининг маълум хусусиятлари эстетик баҳоланадиган бўлди, иккинчи томондан эса ёзилган тилни ўрганши, эгаллашга йўл очилди. Мана шу фактор муайян тарихий шароит тақозосига кўра маълум уруғ ёки қабила тилининг ёхуд элат тилининг бошқа жонли тилларга нисбатан устуликка эга бўлишига йўл очди. Мана шундай жараёнда бўлажак адабий тил учун замин ҳозирланди.

Демак, адабий тилнинг юзага келиши ёзувнинг пайдо бўлиши, жонли (оғзаки) тилнинг ёзувда акс этиши, яъни ёзма шаклга эга бўла бориши билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Адабий тилининг дастлабки намуналари илк даврда халқ жонли тилининг ёзувдаги ифодаси бўлган. Шу сабабли илк даврдаги ёзма ва оғзаки нутқ орасида фарқ кам бўлган. Ҳозирги маънодаги сезиларли хусусиятлар бўлмаган. Лекин ёзув, ёзма нутқининг ўзи маълум маънода унга ижодий ёндашиш, уни “эстетик-норматив” баҳолаш натижаси бўлиб қолди. Ёзув кичинининг ўз тили, ёзма нутқи устида ўйлашга, унга муайян ўзгартiriшлар киритишга имкон беради. Ёзма тилда асарлар, илмий асарлар ижод қилиш, ёзишмалар олиб бориш қилинган имконият чегараларини янада кенгайтirdи ва чуқурлаштирди. Натижада муайян даврга келиб, ўзининг маълум хусусиятлари билан жонли оғзаки тил намуналаридан (шева ва диалектлардан) фарқланувчи тил шакли юзага келди. Бу ҳозирги

адабий тилнинг илк намунаси эди. Шундай қилиб адабий тилнинг пайдо бўлишида ёзув муҳим ва белгилловчи роль ўйнади. Шу туфайли ҳам адабий тил дастлаб ёзма тил - ёзма адабий тил сифатида шаклланди. Ўзбек адабий тилининг пайдо бўлиши ва шаклланиши XI-XV асрларга тўғри келади.

Адабий тилнинг юзага келиши маълум ижтимоий-тарихий асосларга эга. Адабий тил дастлаб давлат эҳтиёжи доирасида қўлланилади, расмий-идоравий фойдаланилади. Келтирилган вазифани бажариш учун биринчи навбатда ёзув тили - адабий тилнинг ёзма шакли талаб қилинади. Шу туфайли дастлаб адабий тилнинг ёзма шакли ривож топади ва ўз ривожда адабий тил оғзаки шаклидан олдинда боради. Адабий тил кўп вақт ёзма шаклда мавжуд бўлади. Лекин адабий тил фақат ёзма адабий тилгина бўлиб қола олмайди. Кейинчалик муайян тарихий-ижтимоий эҳтиёжлар туфайли адабий тилнинг оғзаки шакли ҳам юзага келади.

Адабий тил оғзаки шаклининг юзага келиши маълум шароитлар билан боғлиқдир. Булардан энг муҳими адабий тилдан кундалик турмушда фойдаланиш заруриятининг пайдо бўлиши ва бу жараённинг адабий турмуш эҳтиёжига айланиши билан боғлиқдир. Натижада адабий тилнинг ўзига хос алоҳида кўриниши юзага келади ва ўзига хос хусусиятлари билан ёзма тилдан фарқ қилади.

Адабий тил оғзаки шаклининг юзага келиши учун асосий шарт - умумий ижтимоий-тарихий шароитдир. Бундай шароит адабий тил оғзаки шаклининг пайдо бўлиши ва ривожини учун, унинг ўз ижтимоий вазифасини бажариши учун кўмаклашиши.

Оғзаки адабий тилининг пайдо бўлиши учун тилининг ўзида муайян моддий лингвистик база лозим бўлади. Бундай база халқ тилида турли кўринишларда мавжуд бўлиб, конкрет адабий тил оғзаки шакли улардан бирига таянади. Бундай база шева ва диалектлардан маълум даражада фарқланувчи яримдиалект деб юритилувчи нутқий ҳодисадир. Кейинги ҳодиса маданий марказларда юзага келади. Адабий тилининг оғзаки шакли, айниқса адабий сўзлашув тили учун база бўлган лингвистик ҳодиса ўзига хос суратда “адабийлашиш” жараёнини бошидан кечиради, ўзидаги қуйи элементлардан яъни шева ва лаҳжалар таъсиридан қутила боради.

Оғзаки адабий тилининг, яъни адабий тил оғзаки шаклининг юзага келганлиги адабий тил доирасидаги юз берувчи бир қатор ўзгариш ва жараёнларда намоён бўлади. Чунинчи, ёзма адабий тил сўзлашув турмуш тилига яқинлашади. Адабий тил кўндалик турмуш алоқалари доирасига ҳам кириб боради. Сўзлашув тилига хос баъзи элементлар адабий тил доирасида қўллана бошлайди.

Келтирилган жараёнларнинг натижаси адабий тилининг оғзаки тил доирасига кенг ёйилиши ва ғолиб келишини таъминлайди. Шундай

қилиб, адабий тил доирасида, таркибида унинг ёзма шаклидан фарқли бўлган янги компонент: оғзаки адабий тил, яъни оғзаки адабий сўзлашув тили пайдо бўлади.

Адабий тил оғзаки шаклининг пайдо бўлиши шева ва диалектлардан устуи турувчи, қўлланадиган улардан устулик қилувчи оғзаки нутқнинг юзага келишидир. Оғзаки адабий нутқ юзага келиши ҳар қандай ривож топган миллий тилнинг ҳам муҳим белгисидир. Адабий тилнинг дастлабки даврларида адабий тилнинг икки шакли - ёзма нутқ ва оғзаки адабий нутқ бир-бирига қарама-қарши қўйиб келинган бўлса, адабий тилнинг миллий тиллик даврига келиб, адабий нутқнинг бу икки тури ўзаро яқинлашади, ўзаро бир-бирига ўтиб турадиган бўлиб қолади.

Шундай қилиб, адабий тил оғзаки шакли тилнинг миллий тиллик даврларида, яъни миллий тил шаклланиши даврида юзага келади. Бу пайтга келиб адабий тил оғзаки шакли учун зарурият туғилади. Муайян ижтимоий-тарихий шароитлар юзага келади. Адабий тил бу даврда кенг халқ оmmasи ҳаётига кириб боради, у оғзаки нутқ доираларида қўллани бошлайди. Оғзаки адабий тилда гапирувчилар сони кенгайиб ва кўнаиб боради. Адабий тилнинг оғзаки шакли, худди унинг ёзма шакли каби мактаб ва маориф соҳаларига кириб боради, оғзаки нутқ радио, кейинчалик телевидение тилига айланади, оғзаки тилда кенг доирада билим берилса, оғзаки тарғибот ишлари олиб

борилади. Адабий тилнинг оғзаки шакли унинг ёзма шакли каби маълум қондаларга солинади, унинг меъёрлари белгиланади.

Адабий тил оғзаки шаклининг ёйилиши ва шаклланишида миллий театр, радио тили, айниқса, ўрта ва олий мактаб таълими мислсиз роль ўйнайди. Мана шундай шароитлар ўзбек адабий тилида XX аср даврида юзага келди. Бу ҳол ўзбек адабий тили оғзаки шаклининг юзага келиши ва шаклланиши учун асос бўлди. Шундай қилиб ўзбек адабий тилида янги компонент - ўзбек адабий тилининг оғзаки шакли пайдо бўлди.

Демак, ўзбек адабий тили алоқа қуроли сифатида икки шаклга эга: 1) *ўзбек ёзма адабий тили*; 2) *ўзбек оғзаки адабий тили*. Адабий тилнинг бу икки шакли ёзма адабий нутқ, оғзаки адабий нутқ деб ҳам юритилади.

Адабий тилнинг ҳар иккала шакли тилнинг ягона лисоний воситаларидан фойдаланади. Бу жиҳатдан нутқнинг бу икки типидан анчагина муштаракликлар бор. Аммо адабий тилнинг оғзаки шакли товушли нутқ, яъни жонли нутқдир. Шунинг учун оғзаки нутқ нормасида адабий талаффуз, ургу, оҳанг (интонация), гап бўлақларининг ўзига хос тартиблари муҳим роль ўйнайди. Оғзаки нутқ оғзаки нутққа нисбатан ихчам, иқтисод қилишга интилувчи нутқдир. Ёзма нутқда эса лисоний воситаларни тўғри танлаш ва мақсадга мувафиқ қўллаш билан бирга имловий нормалар - тўғри ёзиш

қондалари муҳим ўрин тутади. Адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакли нормалари, уларнинг ўзига хос томонлари ушбу ишнинг учинчи қисмида кенг таҳлил қилинади.

АДАБИЙ ТИЛ - УМУМХАЛҚ ТИЛИНИНГ ОЛИЙ ШАКЛИДИР. Ушбу фикр адабий тилларга бағишланган ишларнинг барчасида қайтарилади. Аммо адабий тилнинг “олий шакли” эканлиги, бу тушувчанинг мазмуни ва моҳияти старли равишда очиб берилган эмас. Р.А. Будагов гўғри таъкидлаганидек, адабий тил тушувчасини изоҳлашда ҳали анчагина чалкашликлар, муаммолар ўринлар бор*.

“Адабий тил” тушувчасининг лексикографик ишларда талқин қилинишига диққат қилинса, бу тил шаклининг асосий белгилари унинг нормаларига, бу нормалардаги ўзига хослигига боғланган ҳолда тушинтирилишини кўрамыз. Чунинчи: *“Адабий тил бу намунавий равишда нормаланган тилдир. Унинг нормалари “тўғри” ва умуммажбурий деб қабул қилиниди ва диалектлар, шунингдек, соддатил сўзларга қарама-қарши қўйилади”*^{***}. Ёки: адабий тил *“умумхалқ тилининг ишланган, сайқал берилган, маълум нормага солиган, халқнинг турли маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи формасидир”*^{****}.

* Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. -М., 1967, - с.34.

** А х м а н о в а О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., 1969, -с.

*** Ҳ о ж и е в А.П. Лингвистик терминлар изоҳли луғати. -Тошкент, 1985, 12-бет.

Адабий тилнинг, олий шакли, хусусияти унинг нормаларига боғланаётгани бежиз эмас, албатта. Чунки адабий миллий тилнинг бошқа кўринишларидан нормаланганлиги, бу нормаларга ишлов берилганлиги, ифода усуллари ва услубларининг сайқалланганлиги, норматив воситаларининг қайта баҳоланганлиги, муайян қондалар остига олинганлиги, норма деб қабул қилинган ҳодисаларининг бу тилда гаплашувчилар томонидан маъқулланганлиги ва намунавий деб таънинилганлиги билан фарқланади. Ушбу нормалар адабий тилдан фойдаланувчилар учун умуммажбурий ҳамдир. Адабий тил йўқ жойда олинмайди, балки умумхалқ тили асосида пайдо бўлади. Аммо адабий тил ўзи асос бўлган халқ тилидан, лаҳжа ва шевалар нормаларидан юқорида қайд қилинган хусусиятларига кўра фарқланади ва устун туради. Шунинг учун ҳам адабий тил лаҳжа ва шеваларга нисбатан устунликка эга бўлган миллий тилнинг олий шакли деб ҳисобланади.

Адабий тил ўз қўлланиш доирасининг кенглиги, умумхалқ қуроли сифатидаги афзалликлари, имкониятларига кўра ҳам миллий тилнинг бошқа кўринишларидан устун туради. Бу адабий тилнинг кўп функциялигида, яъни поливалентлигида, кенг равишда услубий тармоқлаганлигида ҳам намойиш бўлади. Бу хусусият юқорида изоҳланган.

Адабий тилга хос қайд қилинган фазилатлар, афзалликлар адабий тилни миллий тилнинг, халқ тилининг олий шакли деб аташга асос бўлади.

Адабий тилнинг нормалари - адабий норма таркиби, типлари, ўзига хос хусусиятлари уларга оид қондалар тизими адабий тилнинг юқорида таҳлил қилинган саккизта фазилати билан боғлиқдир. Адабий тилнинг ушбу хусусиятлари унинг нормалари қандай талабларга ва ўлчовларга жавоб бериши лозимлигини белгилайди. Бошқача айтганда, адабий тил нормалари бу тилнинг қайд қилинган вазифалари, хусусиятларининг юзага чиқиши учун хизмат қилади. Адабий тилнинг қандай фазилатларга, нормаларга эга бўлиши ҳам мана шу мақсадга бўйсунди.

АДАБИЙ НОРМАНИНГ ТИПЛАРИ

Умумий ва хусусий нормаларга бағишланган бўлимда кўриб ўтилганидек, адабий норма умумчилий нормалар доирасида ўзига хос ва мустақил норма типидир. Лекин адабий норма ўз моҳиятига кўра бирлашган, ягона норма бўлса-да миллий тилдаги бирдан-бир ва янса норма эмас. Олдинги саҳифаларда тавсиф қилинганидек, тилнинг бошқа янаш формалари ҳам ўз нормаларига эга. Демак, адабий норма ушбу маънода миллий тил нормалари тизимидаги хусусий нормалардан

биридир. Аммо адабий норма мавҳум, умумий ҳодиса эмас. У муайян лисоний бирликларнинг ўзига хос тизими, мажмуидан иборатдир. Мана шу маънода адабий норма маълум сўзлар, сўз шакллари, сўзларнинг ясаллиш моделлари, сўз бирликлари, синтактик қурилмалар, гаплар, сўзларнинг талаффуз ва ёзилиш шакллари ва шунга ўхшаш кўпгина лисоний материаллар, воситаларнинг адабий тил доирасидаги фаолиятидан ҳам иборатдир. Шунга кўра, адабий норма моҳиятан қайд қилинган тил ҳодисаларининг таркиби, вазифавий хусусиятлари билан боғлиқдир. Адабий нормадаги мураккаб лисоний ва тизимий муносабатларни қайд қилинган тил материаллари нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда муайян гуруҳга ажратиш, адабий норманинг кўринишларини мана шу мезон асосида белгилаш муҳимдир.

Адабий норма қандайдир умумий, абстракт ҳодиса эмас, балки конкрет лисоний материалнинг ўзига хос тартибланиши, уюлишидан иборат бўлган тизимдир. Шу сабабли адабий нормани ташкил қилувчи лисоний ҳодисаларнинг таркиби ва типларини белгилашда, энг муҳим томон - бу норманинг моддий, материал томонидир. Чунки норма тушунчасини талқин қилиш ва таснифлашнинг деярли барча йўсиларида норманинг тил материали ҳисобга олинади. Масалан, норма тарихий ва замонавий деб, қондалар остига олинган ва қондалар остига олинмаган нормалар деб, ёзма нутқ нормаси, оғзаки нутқ нормаси деб, турғун ва потурғун нормалар деб услубий нормалар,

вариантдор нормалар деб таснифлашнинг барча ҳолларида норманинг тил материали назарда тутилади. Демак, норма ҳодисаси ва тушунчаси унинг лисоний материали, моддий томони етакчи, ҳал қилувчи ўлчовдир. Шу сабабли ҳам, аввало, нормани унинг материалига қараб таснифлаш, унинг асосий типларини белгилаш энг тўғри йўлдир.

Тилшуносликда адабий норманинг типларини аниқлашга бағишланган махсус ишларга дуч келмадик. Аммо ушбу масалага доир баъзи конкрет ҳамда умумий мулоҳазалар бир қатор мақола ва асарларда учрайди. Қуйида биз, аввало, мана шуларнинг айримларига тўхтаймиз.

Тил нормаси, жумладан адабий норма типларини белгилаш бўйича айтилган мулоҳазаларда жуда умумий, баъзида эса конкрет ҳодисалар кўзда тутилади. Масалан, В.И.Кодухов тил нормаси типларини учга ажратади: узус, адабий тил, тил сими. Аммо услубий нормани кейинчалик адабий тил доирасидаги ҳодиса сифатида ўрғанади. Демак, бу ўрнида адабий норма ҳақида эмас, умуман тил нормаларининг типлари ҳақида гапирилган.

Тилшуносликда адабий норма типларини рутқининг шаклий кўринишига кўра ажратиб ҳам учрайди. Чунотчи, Р.Р.Будатов: *“адабий тил икки нормани - ёзма услуб нормаси ва сўзлашув нуқти*

* К о д у х о в В.И. Общее языкознание. -М., 1974, стр.173, 177.

нормасини билади”, - деб ёзди* . Т.Г.Дегтерева билдирган мулоҳазалар ҳам мана шу фикрга яқин. У оғзаки нутқ нормаларининг ёзма нутқ нормаларига яқинлашиб боришини таъкидлаган**.

Адабий тил нормаларининг нутқ шаклига кўра ажратиш ўзбек тилшунослигида ҳам учрайди. Бунда ёзма адабий ва оғзаки адабий тил нормалари борлиги, ёзма адабий тил нормасини имло, оғзаки адабий тил нормасини орфоэпия белгилаш ҳақида айтилади ҳамда орфоэпия, графика ва орфография ҳақида маълумот берилади***.

Адабий нормани ушбу тилнинг ёзма ва оғзаки шаклига кўра тасниф қилиш анча кенг тушунчадир. Ёзма адабий тил ва оғзаки адабий тил, шубҳасиз, фарқли ҳодисалар бўлиб уларнинг ҳар қайсиси яна ўзига ҳос икки норматив томонларга эгадир. Лекин тилдаги бир қатор лексик, морфологик, синтактик воситалар ҳар иккала тип нутқ учун умумийдир. Мана шунга кўра бу икки нутқ типи нормаларини тамоман ва изчил чегаралани анча қийинчилик туғдиради. Аммо ёзма адабий тил ва оғзаки адабий тилда қўлланувчи воситаларнинг ўзига ҳос кўриқишларини белгилаш, ёзма нутқнинг ўзига мос норматив воситаларини, оғзаки нутқнинг ўзига ҳос норматив элементларини аниқлаш, шубҳасиз, муҳимдир. О.Б.Сиротанинча қайд қилганидек, ёзма

* Будагов Р.Р. Литературные языки и языковые стили. -М., 1967.

** Дегтерева Т.Г. Становление норм литературного языка. -М., 1963.

*** Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - Тошкент, 1970, 69-78-бетлар.

адабий нутқдан фарқли равишда сўзлашув нутқи - бу сўзлашув нормаси типининг амалга ошишидир*.

Адабий нормани лисоний материалга кўра маълум типларга ажратиш бошқа тадқиқотларда ҳам учрайди. Чупончи, А.И. Ефимов** луғавий-маъновий (лексик-семантик), ёзув (грамматик), услубий (стилистик) ва талаффуз (орфоэпик) нормалари ҳақида фикр юритса, Н.А.Бельчиков*** эса талаффуз, ёзув, сўз ва сўз шаклларини ясаш, сўз қўллаш нормалари ҳақида гапириш мумкинлигини ёзади.

Немис адабий тили нормалари шаклланиши муаммоларини тадқиқ қилган тилшупос Н.Н. Семенов**** имло, товуш, ёзув, сўз ясалиш, луғавий норма ва вариантлар ҳақида сўз юритса, Б.Н.Головин***** луғавий-ёзув, товуш, имло ва тиниш белгилари, услубий нормалар ҳақида маълумот беради. Рус нутқи маданияти ва нормасини тадқиқ қилиш жараёнида С.И.Ожегов***** урғу, луғавий, ёзув, талаффуз нормаларига алоҳида эътибор бериш кераклигини таъкидлайди.

*Сиротиница О.Б. Разговорная речь (определения понятия, основные проблемы). // Вопросы социальной лингвистики, -М., стр.388.

**Ефимов А.И. История русского литературного языка. -М., 1955.с.13.

***Бельчиков Н.А. О нормах литературной речи. // Вопросы культуры речи. Вып. VI. -М., 1965.с.12.

****Семенов Н.Н. Проблемы формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. -М., 1967. с.1.

*****Головин Б.Н. О культуре русской речи. -Вологда, 1956. с.33-34.

*****Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. -М., 1974. с. 260.

Туркий тиллар тилшунослиги, жумладан ўзбек тилшунослигида мавжуд бўлган кўпгина дарсликлар, грамматикалар, методик қўлланмалар, махсус монографик тадқиқотларда тилга олинган тил материали назаридан таҳлил қилинади. Аммо бу ишларда тил материалига норма ва норматив баҳолаш нуқтан назаридан ёндашилмагани туфайли ёки норма тушунчаси тилга олинмайди, ёки умумий тарздагина эслатиб ўтилади* .

Ўзбек нутқи маданияти масалаларига бағишлаб кейинги йилларда ёзилган бир қатор ишларда адабий тил, адабий норма, адабий норманинг типлари юзасидан қисқача маълумотлар берилганини кўрамиз** . Бу масала бўйича нисбатан ҳам назарий, ҳам конкрет амалий мулоҳазалар “Адабий норма ва нутқ маданияти” тадқиқотида билдир-илган. Унда ўзбек адабий тили нормаларининг 10 та типни келтирилган*** . Мана шу тадқиқотда баён қилинган фикрлар ушбу ишда адабий нормаларнинг типларини аниқлаш бўйича баён қилинаётган таҳлилларининг негизини ташкил қилади.

* Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975, 4-бет.

** Бегматов Э., Турсунпўлатов М. Ўзбек нутқи маданияти асослари. -Тошкент, 1991, 105-116-бетлар; Қўнигуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1992, 35-48-бетлар.; Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. - Тошкент, 1993, 117-134-бетлар. Тожиёв Ё ва бошқалар. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1994, 98-114-бетлар.

*** Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1983, 75-бет.

Шундай қилиб, адабий нормани пۈтۈك шаклига кўра ажратиш ва ўрганиш умуман тўғри. Аммо адабий нормани ташкил этувчи конкрет материални, тил воситаларини аниқлаш учун бу йўсин (аспект) унчалик етарли бўлмайди. Бошқача айтганда, ёзма адабий тилда ҳам, оғзаки адабий тилда ҳам ўзига хос танланувчи ва қўлланувчи воситалар, элементлар бор. Уларни тушуниш учун ушбу воситаларнинг ўзини ҳам конкрет гуруҳлаш ва ўрганиш лозим бўлади. Мана шу мақсадда тилшунослик фанида адабий тил норматив воситаларини тил сатҳ (уровен)ларига кўра ажратиш ва таснифлаш кенг тарқалган. Ушбу усул тил ёки пۈтۈك типига қараб адабий норма кўринишларини умумий аташга эмас, балки конкрет пۈтۈк, услуб ёки тил кўринишида қўлланадиган норматив воситаларни конкрет фарқлаш, чегаралаш ва типларга ажратишга имкон беради.

Аввало тилшуносликда тил сатҳи тушунчасининг кенг ва конкрет маъноларда талқин қилинишини айтиб ўтиш керак. Чунинчи, баъзи муаллифлар тилда учта сатҳ борлиги ҳақида гапирди. Булар: система, структура ва қўлланиш. Бунда система тилнинг *“илкоиятлар тизими”*, структура тизимнинг материал жиҳатдан *“таъминланган қисми”*, қўлланиш эса, *“тил материали”* сифатида тушунилади*. Демак, ушбу ҳолатда *“тил сатҳи”* тушунчаси кенг маънода изоҳланмоқда.

* Актуальные проблемы культуры речи. стр. 21-22.

“Сатҳ” тушунчасини тилшуносликда конкретроқ талқин қилишларга ҳам дуч келамиз. Чунончи, Ю.С.Степанов “тил сатҳлари” ва уларнинг бирликлари ҳақида гапириб: “Тил сатҳи тил системасининг у билан бир хилда номланувчи birlikларга эга бўлган қисмидир” деб ёзади. Ушбу фикрга таяниб, ўзбек тилининг сатҳлари ва уларга тааллуқли тил birlikларини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Ўзбек адабий тили сатҳлари	Ушбу сатҳларнинг тил birlikлари
1. Фонематик сатҳ	Ўзбек тили фонемалари
2. Морфологик сатҳ	Ўзбек тили морфемалари
3. Луғавий сатҳ	Ўзбек тили сўзлари
4. Сўз ясалishi сатҳи	Ўзбек тилида сўз ясалishi моделлари, ясалмалар
5. Синтаксис сатҳи	Ўзбек тилидаги сўз бирикмалари, синтагмалар, гаплар

Бъъзи ишларда *деривация сатҳи* - бирлиги дериватлар, сўз бирикмалари сатҳи бирлиги сўз бирикмалари, гаплар сатҳи - бирлиги гаплар каби белгиланади. *Деривация* - ясалishi мавжудлиги дейиши тўғри. Аммо “гаплар сатҳи”, “сўз бирикмалари сатҳи - бирлиги”

* Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. -М., 1975, стр.218.

унчалик тўғри эмас, чунки улар синтактик сатҳга мансуб тил бирликларидир.

Бундан ташқари тилшуносликда тил сатҳлари, уларнинг сони ва бирликларинин турлича маънода тушунишлар мавжуд. Аммо муҳими шундаки, адабий норма воситаларинин тил сатҳларига кўра белгилаш ва таснифлаш жуда қўл келади, уларни ягона принцип асосида конкрет ажратишга имкон беради. Шунинг учун ҳам А.И.Ефимов адабий тилнинг муҳим хусусияти унинг турли сатҳлар бўйича нормалангани эканини қайд этади ва адабий норма типларинин ҳам ўша сатҳлар номи билан атайди: *лексик - семантик нормалар ; грамматик нормалар; стилистик нормалар; талаффуз нормалари** каби.

А.И.Ефимов бошқа бир ўрнида тил сатҳ маъносида система термининин ишлатади ва адабий тилнинг таркибий қисми: *фонетик-орфоэпик, грамматик, лексик-фразеологик, стилистик системалар* эканини ёзади**. Баъзи тадқиқотларда сатҳ ўрнида “тил бўлимлари” ёки “яруслари” терминлари ишлатилади. Масалан, Н.А.Бельчиков адабий нутқ нормалари тилда мавжуд бўлган “бўлим” ёки “яруслар”га кўра тақсимланишинин ва шунга кўра талаффуз нормалари, грамматик

* Б е л ь ч и к о в Н.А. Очермах литературной речи. Вопросы культуры речи. Вып. VI. Москва, 1965, стр.12.

** Е ф и м о в А.И. История русского литературного языка. -М., 1971, с.10.

нормалар, сўз ва сўз формаларини ясаш нормалари, сўз қўллаш нормалари ҳақида* гапириб мумкинлигини қайд қилган.

Адабий норма типларининг тил сатҳларига кўра хусусиятлари ҳақида тилшунос Б.С. Шварцкопф билдирган мулоҳазалар ҳам характерлидир. Жумладан у адабий норма турли типларининг фразеологик нормадан фарқи ҳақида шундай ёзган: *“Тил турли сатҳларининг нормалари принципи жиҳатдан бир хил хусусиятларга эгадир. Улар моҳиятадан бир тил сатҳларига мансуб бўлган тил бирликлари адо этувчи вазифаларни тартибга солиб туради: орфоэпик нормалар - сўзлар талаффузини, акцентологик нормалар - сўз ва сўз шаклларидаги урғунинг ўринини, морфологик нормалар - сўзларнинг морфологик тузилишини, синтактик нормалар - сўзларнинг ўзаро боғланиши, сепларнинг тузилиши, луғавий-семантик нормалар - сўзларнинг танлалиши ва улар ифода этувчи маъноларни муайян ҳолатга келтириб туради”***.

Демак, адабий тилнинг тил тизими сатҳларидан келиб чиққан ҳолда белгиланувчи нормалар, бу нормаларининг ҳар бир тили ўзига хос ва мос тил материалига, эмсөвий бирликларига эга бўлиб, битта тил учун хос бўлган норматив бирликлар бошқа тил нормани характерлай

* Бельчикова Ю.А. О нормах литературной речи. с.12.

** Шварцкопф Б.С. Проблема индивидуальных и общественно-групповых оценок речи. // Актуальные проблемы культуры речи, с.156-157.

олмайди. Масалан, деонтик норма типини фонемалар, луғавий норма типини лексемалар, морфологик норма типини морфемалар белгилайди. Бир тип нормага ҳос бирликларни иккинчиси билан алмаштириш мумкин эмас. Масалан, фонема луғавий норма учун, шунингдек сўз бирикмалари ва гаплар луғавий норма учун, морфемалар синтактик норма учун етакчи, белгиловчи бирлик бўла олмайди. Лекин бу хусусият тилнинг турли тип нормалари орасида маълум муносабатлар, алоқалар мавжудлигини инкор қилмайди. Масалан, лексика сўз ясалиши билан, фонетика лексика билан, фонетика орфоэпия билан, орфоэпия ва фонетика имло билан, графика (ёзув) нормалари имло билан яқин муносабатда ва алоқададир. Бундай алоқалар ҳар бир норма типининг ўзига хослигини инкор қилишга эмас, балки уларнинг умумтил нормалари тизимида бир-бирини тўлдириб бориши учун хизмат қилади.

Шунинг таъкидлаш керакки, адабий тил нормаларининг типлари кўп ҳолда тил сатҳларига кўра белгиланса ва номланса ҳам ушбу сатҳлар билан адабий норма типлари ва уларнинг номланиш хусусиятлари доимо ҳам мос келмавермайди. Бу турли муаллифларнинг адабий норма типларини белгилаши ва номлашидаги фарқларда ҳам ёрқин кўринади. Чунки, С.Н.Семешок адабий тилдаги имловий, фонетик,

грамматик, сўз ясалиш, луғавий нормалар ва вариантлар ҳақида^{*} гапирса, И.К. Германович белорус адабий тилининг характерли хусусияти талаффуз, ёзув, сўз ўзгарishi, сўз формаларининг бирикуви, стилистика, лексика ва фразеология бўйича ягона қондаларга эгаллигида эканини^{**} ёзди. Худди шунингдек, баъзи ишларда ягона миллий нормаларин яратиш моҳият жиҳатдан имло, тилининг грамматик структураси, луғат таркиби ва талаффузини нормалашдан иборатлиги таъкидланган^{***}. Мана шунга яқин фикр С.И. Ожегов асарларида ҳам учрайди. Чунинчи, у адабий тил нормаларини давомли ўрганиш лексика, грамматика, талаффуз, урғу бўйича олиб борилиши кераклигини, бунинг маданияти соҳаси учун муҳимлигини кўрсатган эди^{****}. Нутқ маданияти масалаларига бағишланган рисоаларнинг кўпчилигида адабий тил нормалари ва уларнинг баъзи конкрет типлари ҳақида юритилади. Масалан, Б.Н.Головни тилининг луғавий, грамматик, фонетик, имловий ва пунктуация, услубий нормалари юзасидан маълумотлар берган^{*****}. Бошқа ишларда ҳам адабий

* Семелиюк И.И. Проблемы формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. -М., 1967, стр.11.

** Германович И.К. Нормализация лексики белорусского литературного языка в 20-30 х годах XX в. Акд., Минск, 1963, стр.3.

*** Вопросы формирования и развития национальных языков. // Труды ин-та языкознания, том X, -М., 1960, стр.6.

**** Ожегов С.И. Лексикология, лексикография, Культура речи. -М., 1974, стр.260.

***** Головня Б.Н. О культуре русской речи. -Вологда, 1956, стр.33-34.

тилнинг фонетика, орфоэпия, орфография, грамматика, лексика соҳалари эслатиб ўтилади.

Ўзбек тилшунослигида ўзбек адабий тили нормаларини илмий назарий планда ўрганиш ва умумлаштиришга бағишланган ишлар жуда кам. “Ўзбек тили”, “Ўзбек адабий тили”, “Ҳозирги ўзбек адабий тили” номи билан нашр этилган ишларга адабий тилнинг лисоний тизимлари таҳлил қилинса ҳам адабий норма ва унинг типлари юзасидан конкрет маълумотлар берилмайди. Шунга қарамасдан баъзи дарсликларда, ҳозирги ўзбек тили-курсининг вазифаси лексикология ва фразеология, фонетика, орфоэпия, графика, орфография, сўз ясалиши, грамматика (морфология ва синтаксис), шунингдек пунктуация бўйича маълумот беришдан иборатлиги қайд қилинади¹. Ўзбек тили бўйича ёзилган баъзи дарсликларда кейинги пайтларда ўқувчилар учун “Нутқ маданияти” ҳақида тушунча беришга иштирош сезилади. Ушбу муносабат билан ўзбек тилининг *фонетик нормалари, синтактик нормалари, орфоэтик нормалари, орфографик ва пунктуацион нормалари* ҳақида қисқача маълумот берилган ва “...ана шу нормалар асосида ганирити ёки ёзини нутқ маданияти саналиди” деган хулосага келинган².

¹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент, 1975, 4,6-бетлар.

² Абдурахмонов Ф.А., Маъруфов А., Сайдуллаев А., Рустамов Х., Пирмухамедов М. Ўзбек тили дарслиги. - Тошкент, 1973, 223-294-бетлар.

Борди-ю, адабий тил нормалари тил сатҳларига қараб белгиланса, луғавий (лексик), морфологик, синтактик, фонетик нормаларнинг мавжудлиги шуоҳа туғдирмайди. Чунки уларнинг уша сатҳларга мос келувчи бирликлари - лексемалар, морфемалар, синтагмалар, гаплар, фонемалар аниқ мавжуд ҳодисадир. Шундай экан тилнинг график, орфографик, пунктуацион, акцентологик, фразеологик, орфоэпик, сўз ясалиш, услубий нормалари, уларнинг белгиловчи бирликлари нималар бўлади, дейилган савол туғилиши аниқ. Норманинг қайд этилган кўринишлари мавжуд ишларда тил сатҳи нуқтаи назаридан баҳолашмайди, шу туғайли уларнинг лисоний бирликлари ҳам конкрет кўрсатилмайди. Бизнингча, қайд қилинган норма типларининг бирликларини қуйидагича белгилаш мумкин:

Сатҳлар	Сатҳларнинг бирликлари
График сатҳ	графемалар
Орфография сатҳи	орфограммалар
Орфоэпия сатҳи	адабий талаффуз
Пунктуация сатҳи	тишши белгилари
Фразеологик сатҳи	фраземалар, фразеологик бирликлар
Сўз ясалиш сатҳи ёки деривация сатҳи	Ясалмалар, яъни деривативлар
Семантик сатҳ	Семалар, семемалар

Адабий норма типлари орасидаги икки тип норма - стилистик ва семантик нормаларни алоҳида ажратиш масаласида аниқлик талаб этади.

Кейинги пайтларда тилнинг семантик сатҳи ҳам мустақил ҳодиса сифатида талқин этиладиган бўлди. Семантика ва семаснология соҳалари анчадан бери мавжуд бўлишига қарамадан семантиканинг семантик бирлигини, яъни семемани худди лексикадаги лексик бирлик (сўз) ёки лексема каби ажратишга ва асослашга кейинги пайтлардагина эришилди. Ўзбек тилишунослигида ушбу масалага донр қарашлар И.Кўчқортоев ишларида етарли асосланган. Чунончи, у шундай ёзади: *“Кўринадикки, тилнинг икки томонли бирликлари, шу жумладан сўзнинг ифода плани структураси (ном) қай даражада мустақил бўлса, унинг мазмун плани структураси (маъно) ҳам шу даражада мустақилдир. Бундан тилнинг мазмун сегментлари (маънолар)ни ҳам тилнинг асосий бирликлари қаторига киритиш лозим деган принципиал хулоса келиб чиқади”*.

Демак, семантика сатҳига мос келувчи семантик бирлик - сема ва семемалар бор экан, семантик нормалар ҳақида ҳам гапирини мумкин бўлади ва бу ҳолда семантик норма адабий тил нормаларининг

* Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. -Тошкент, 1977, 38-бет.

мустақил типини ташкил қилади. Аммо бу ўринда семантик нормалар ва лексик нормаларнинг ўзаро ниҳоятда зич боғлиқ ҳодисалар эканлини таъкидлаш лозим. Луғавий (сўз танлаш ва қўллаш) нормалари ҳақида гапирганда маъно ҳақида, аксинча маъно ҳақида гап борганда сўз ва унинг қўлланиш хусусиятлари ҳақида фикр юритмасдан илож йўқ. Шу туфайли ушбу икки тип норманинг кўп ҳолда луғавий-маъновий (лексик-семантик) нормалар тарзида биргаликда аталишида асос бор.

Услубий (стилистик) норманинг адабий норма тушунчаси доирасида иноқланганини маълум мунозарали томонларга эга. Биз ушбу масалани олдинги ишларимизда махсус таҳлил қилганимиз учун бу ўринда ертиқ иноқлаб ўтирмаймиз.

Юқоридagi таҳлиллар асосида ҳозирги ўзбек адабий тилида лисоний нормаларнинг қайидаги тиллари мавжудлигини қайд этиш мумкин:

1. *Ўзбек тилининг фонетик нормаси.*
2. *Ўзбек тилининг адабий талаффуз (орфоэтик) нормаси.*
3. *Ўзбек тилининг график (ёзув) нормаси.*
4. *Ўзбек тилининг имловий (орфографик) нормаси.*
5. *Ўзбек тилининг акцентологик нормаси.*
6. *Ўзбек тилининг тинчи белгилари (пунктуация) нормаси.*
7. *Ўзбек тилининг луғавий (лексик) нормаси.*
8. *Ўзбек тилининг маъновий (семантик) нормаси.*

9. Ўзбек тилининг фразеологик нормаси.

10. Ўзбек тилининг морфологик нормаси.

11. Ўзбек тилининг сўз ясаши нормалари.

12. Ўзбек тилининг синтактик нормаси.

13. Ўзбек тилининг услубий (стилистик) нормалари (шартли равишда).

Қайд этилган адабий нормаларнинг хусусиятлари ўзбек адабий тилининг конкрет материаллари асосида ишнинг кейинги - учинчи қисмида кенг тәҳлил қилинади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида.....	2-10
Тил нормаси тушунчаси.....	11-48
Тил тизими ва норма.....	48-54
Тил тузилиши ва норма.....	54-57
Узус ва норма.....	57-64
Умумий норма ва хусусий норма.....	65-86
Тил нормаларининг тиллари масаласи.....	87-98
Адабий тил ва адабий норма.....	98-116
Адабий норманинг тиллари.....	116-132